АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1978

4

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ССРИ вәтәндашлары тәһсил һүгугуна маликдирләр.

Бу һүгуг бүтүн тәһсил нөвләринин пулсуз олмасы илә, кәнчләрин һамылыгла ичбари орта тәһсилә кечирилмәси илә, тә'лимин һәјатла, истеһсалатла әлагәси әсасында техники пешә, орта ихтисас тәһсилинин вә али тәһсилин кениш инкишаф етдирилмәси илә; гијаби тәһсилин вә ахшам тәһсилинин инкишаф етдирилмәси илә; шакирдләрә вә тәләбәләрә дөвләт тәгаүдү вә күзәштләр верилмәси илә; мәктәб дәрсликләринин пулсуз верилмәси илә; мәктәбдә ана дилиндә охумаг имканы илә; мүстәгил тәһсил үчүн шәраит јарадылмасы илә тә'мин олунур.

ССРИ Конститусијасы. Маддә 45.

CamScanner ile tarandı

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

1954-чү илдән чыхыр.

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби»

журналына әлавә

ОКТЈАБР—ДЕКАБР

1978

№ 4 (100)

МҮНДӘРИЧАТ

Мүәллим вә методистләрин јахын көмәкчиси . . . 3

Методика вә тәчрүбә

Ә. Кәлбәлијев—Нитгин јығчамлығы үзәриндә иш . . . 14
М. Һәсәнов—Синтаксисин үслубијјатла әлагәли тәдриси . . 22
С. Вәлијев—Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда синонимлик мәсәләләринин информасија тутуму вә бунлара аид бачарыгларын параметрләри һаггында 27
Һ. Нәсиров—Сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндән истифадә һаггында 33
Ә. Ибраһимов—Әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили тәчрүбәсиндән . . . 36
Һ. Мәммәдов—Јени дидактик васаит вә ондан оптимал истифадә јоллары 42
М. Һәсәнова—Әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил билик газанмаларына нечә наил олурам 49
Ч. Мәммәдов—Бәдии әсәрләрин тәһлили заманы шакирдләрин фикри фәаллығыны нечә инкишаф етдирирәм . . . 54
Н. Не'мәтов—Әдәбијјатдан синифдәнкәнар мәшғәләләрдә В. В. Мајаковскинин «Владимир Илич Ленин» поемасынын өјрәнилмәси тәчрүбәсиндән 59

Нәзәри гејдләр

А. Асланов—Гошма вә исмин јијәлик һалы мәсәләси . . 67
Ш. Сә'дијев—Азәрбајчан фамилијалары һаггында . . 72
Ә. Шүкүров—Азәрбајчан дилиндә гошмаларын етимоложијасына даир 77
К. Бағырова—Дилчилик терминләри вә терминоложи лүғәт һаггында 81

Scanned with CamScanner

Бизим иш јолдашларымыз

Ә. Аббасов—Шәрәфли јолда 87

Консултасија

Ш. Шыхәлијева—Рус мәктәбләринин VIII—X синифләриндә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 90

Рә'јләр вә хүласәләр

Ф. Һәсәнов—V вә VI синифләрин дәрсликләрини даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында тәклифләр 94

В. Гурбанов—VII—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дили тә'лиминин мәзмунунун тәкмилләшдирилмәсинә даир . . . 97

Сизин китаб рәфиниз

«Азәрбајҹан дилиндә дурғу ишарәләри» 102

«Мүасир Азәрбајҹан дили» 103

«Сајлар» 103

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијиндә

Үмумтәһсил мәктәбләринин 1978—1979-ҹу дәрс или үчүн орижинал тәдрис програмлары вә дәрсликләрдә едилән ихтисарлар һаггында 105

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә 1978-ҹи илдә дәрҹ едилмиш материаллар 109

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор мүавини), **А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактор вә корректор **Рәсубә Рәһимова.**

Чапа имзаланмыш 8/I-1978-ҹи ил. Кағыз форматы $60Х84^1/_{16}$=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.

ФГ 14504 Сифариш 5788 Тираж 14380

Редаксијанын үнваны Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон:93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1978-ҹи ил.

CamScanner ile tarandı

«АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘҸМУӘСИНИН 25 ИЛЛИЈИ МҮНАСИБӘТИЛӘ

МҮӘЛЛИМ ВӘ МЕТОДИСТЛӘРИН ЈАХЫН КӨМӘКЧИСИ

Бу ил (1978) «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин ијирми беш јашы тамам олур. Бу әламәтдар һадисә мәҹмуәнин ејни заманда 100-ҹү нөмрәсинин чапдан чыхмасы илә бир дөврә тәсадүф едир.

Мәҹмуәмиз 1954-ҹү илдән «Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә кими, «Сојузпечат»ын каталогуна дахил олараг үч ајдан бир нәшр едилән даими мәтбуат органына чеврилмишдир. Илк илләрдә о, беш мин тиражла нәшр олунурду. Һазырда исә онун 15 минә јахын абунәчиси вардыр. Мәҹмуәнин бүтүн тиражы Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты мүәллимләри арасында көнүллү абунә јолу илә јајылыр. Демәк олар ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин һамысы бу мәҹмуәнин даими охучуларыдыр. Севиндиричи һалдыр ки, хүсусән сон илләрдә мәҹмуәмизә абунә јазылан филолог алимләрин вә тәләбәләрин дә сајы хејли чохалмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1970-ҹи иләдәк, јә'ни «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» мәҹмуәси тә'сис олунана гәдәр ибтидаи синифләрдә ана дилинин тә'лими мәсәләләри дә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә әһатә олунурду. Елә буна көрә, тәбиидир ки, мәҹмуәмизин тиражынын бир һиссәсиндә узун мүддәт ибтидаи мәктәб мүәллимләринин дә пајы олмушдур. Бу факты нәзәрә алдыгда бир даһа ајдын олур ки, һазырда мәҹмуәмизин 15 минә јахын тиражла чап олунмасы онун охучуларынын сајынын илдән-илә артмасы илә, демәк, мәҹмуәнин тә'сир даирәсини—мүәллимләримизин ишинә көмәјинин кенишләнмәси илә әлагәдардыр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, хүсусән кәнҹ мүәллимләрә өз елми-нәзәри вә методик биликләрини артырмагда мәҹмуәмизин көмәји чох дәјир. Онлар өз ихтисаслары саһәсиндә өјрәнмәјә еһтијачлары олан суалларын ҹавабларыны чох заман мәҹмуәмиздән тапыр, она е'тибарлы мәнбә кими истинад едирләр.

Scanned with CamScanner

Ијирми беш иллик бир дөврдә мәчмуәмиз өз сәһифәләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин зәнкин тарихини әкс етдирмишдир. Бурада һәмин фәнләрин тәдриси вәзијјәтинә, програм вә дәрсликләрин, тә'лим методларынык тәкмилләшдирилмәси проблемләринә, мүәллимләрин өз нәзәри биликләрини артырмасы, габагчыл тәчрүбәнин јајылмасы мәсәләләринә даир сајсыз-һесабсыз мәгаләләр, ингилабдан әввәлки вә ингилабдан сонраки мәктәбләрдә чалышан көркәмли мүәллим вә методистләр һаггында очеркләр, јени методик әсәрләрин тәблиғи илә әлагәдар материаллар, маариф назирлијинин тә'лимати мәктублары вә с. дәрч олунмушдур.

Партија вә һөкумәтимизин халг маарифинә даир тарихи гәрарларындан ирәли кәлән вәзифәләри һәјата кечирмәкдә мәчмуәмиз мүәллимләрә даһа јахындан вә мүнтәзәм көмәк көстәрмәјә хүсуси диггәт јетирмишдир; онун сәһифәләриндә чап олунмуш јазыларын бөјүк әксәријјәти мәһз бу истигамәтдә, бу руһда јазылмыш мәгаләләрдән ибарәтдир.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, мәчмуәмиз јалныз үмумтәһсил мәктәбләриндә (күндүз мәктәбләриндә) Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин проблемләрини әһатә етмәклә мәһдудлашмыр. Онун сәһифәләриндә һәмин фәнләрин ахшам мәктәбләриндә вә һәтта гијаби орта мәктәбләрдә тәдрис мәсәләләринә даир дә вахташыры мәгаләләр дәрч олунур.

Мәчмуәнин билаваситә әһатә етдији елм саһәләриндән бири дә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси проблемидир. Бу проблемлә әлагәдар материаллара мәчмуәнин сәһифәләриндә мүнтәзәм олараг вә кениш јер верилмәси имканлары бир гәдәр мәһдуд олса да, һәр һалда редаксија һеј'әти һәмин фәнн мүәллимләринә дә имкан дахилиндә методик көмәк көстәрмәји (хүсусән практик саһәдә) унутмур вә өз гајғысыны кенишләндирмәјә чалышыр.

Нәһајәт, мәчмуәнин фәалијјәт даирәсиндә аз-чох јер тутан саһәләрдән бири дә али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тә'лими мәсәләләридир. Тәәссүф ки, һәләлик бу саһәјә аид мәгаләләр мәчмуәмиздә тәсадүфдән-тәсадүфә јер тапыр.

Көрүндүјү кими, мәчмуәмизин фәалијјәт даирәси голганадлы, гајғылары чох кенишдир. Лакин, тәәссүф ки, онун имканлары һәләлик бүтүн гајғыларыны әһатә етмәк игтидарында дејил. Буна наил олмаг кәләчәкдә мәчмуәмизин өз ганадларыны нә дәрәчдә кениш көрә билмәсиндән асылы олачагдыр.

CamScanner ile tarandı

Әсасән мүәллимләр үчүн—дил-әдәбијјат мүәллимләри үчүн нәзәрдә тутулан бу мәчмуә ејни заманда мүәллимләрин өзләринин фәал иштиракы илә бурахылыр. Онун һәр нөмрәсиндә мүәллифләр сырасында мүтләг сырави мүәллимләр дә мүәјјән јер тутур. Һәтта бә'зи нөмрәләрин материаллары әсасән мүәллимләрин чыхышларындан ибарәт олур. Тәкчә бу факты гејд етмәк кифајәтдир ки, мәчмуәнин сон 8—10 илдәки нөмрәләриндә дәрч едилмиш мәгаләләрдән тәхминән 30—35 фаизинин мүәллифи орта мәктәб мүәллимләриндән, хүсусән кәнд мүәллимләриндән ибарәтдир. Онлардан Ә. Ибраһимовун (Күрдәмир), Н. Һүммәтовун (Шәки), М. Абдуллајевин (Гах), Ч. Мәммәдовун (Әли Бајрамлы), Г. Һачыјеванын (Бакы), Ә. Чаббарова-Рәһимованын (Бакы), Ә. Мәммәдовун (Загатала), С. Севдималијевин (Губадлы), Ф. Рүстәмованын (Исмајыллы), Ә. Шәфијевин (Губа), Н. Не'мәтовун (Гусар), Н. Бағыровун (Ордубад) вә башгаларынын адлары охучулара јахшы танышдыр. Бу ону көстәрир ки, мәчмуәмиз дил-әдәбијјат мүәллимләринин габагчыл тәчрүбәсини јајмагда мүһүм рол ојнадығы кими, онларын јарадычылыг габилијјәтини, тәдгигатчылыг бачарығыны инкишаф етдирмәкдә дә мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Јүксәк ихтисаслы елми кадрларын—методистләрин јетишмәсиндә дә мәчмуәмизин ролу бөјүк олмушдур. Онлар өз тәдгигатларынын нәтиҹәләрини ән чох мәһз бу мәчмуә васитәсилә кениш охучу күтләсинә чатдыра билмишләр. Елә буна көрәдир ки, дил-әдәбијјат тәдриси методикасы саһәсиндә чалышан көркәмли вә танынмыш алимләримиздән педагожи елмләр доктору А. Абдуллајев, Б Әһмәдов, мәрһум Ә. Фәрәчов, Р. Әсәдов, Ә. Әфәндизадә, Ч. Әһмәдов, Ј. Кәримов, Ш. Микајылов, педагожи елмләр намизәдләри А. Бабајев, Ә. Әһмәдов, Ә. Қәлбәлијев, М. Һәсәнов, К. Микајылов, И. Бајрамов, А. Мәммәдов вә башгалары бу мәчмуәјә һәмишә миннәтдарлыг һисси көстәрмишләр. Онун сәһифәләриндә республикамызын, демәк олар ки, бүтүн методистәлимләри чыхыш етмәк имканы тапмышлар. Бу имкан Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси методикасы саһәсиндә чалышан тәдгигатчыларымыздан һәр бирини охучулара өз

Scanned with CamScanner

сөзү, өз нәфәси илә танытдырмағы тә'мин етмишдир. Онун сәһифәләриндә методист алимләрлә јанашы, бир сыра психолог, дидакт, дилчи, әдәбијјатшүнас вә философларын да мәгаләләри дәрч олунмушдур.

Мәчмуәмизин редколлекијасы дил-әдәбијјат мүәллимләринин методик саһәдәки еһтијач вә арзуларыны өјрәнмәјә вә өз ишини һәмин әсаслар үзәриндә даһа да јахшылашдырмаға хүсуси диггәт јетирмишдир. Бу мәгсәдлә редаксијамыз охучуларла көрүшләр кечирмиш, мүәллимләрлә мүсаһибәләр апармыш, анкет сорғусу тәшкил етмишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәк пис олмаз ки, мәчмуәмиздә 15 илдән бәри «Суаллара чаваб», сон вахтларда исә «Консултасија» рубрикасы алтында верилән бир сыра материаллар редаксијамызын мәһз охучуларла олан әлагәсинин ән бариз нүмунәләриндән биридир.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин мүәллимләрә билаваситә әмәли көмәк көстәрмәси саһәсиндәки хидмәтләрини дә јүксәк гијмәтләндирмәк лазымдыр. Ифтихарла гејд етмәлијик ки, мүәллимләримизин дидактик материаллара олан бөјүк еһтијачыны илк дәфә мәһз бу мәчмуә тә'мин етмишдир; орта мәктәбин бүтүн синифләри үчүн имла вә даһа сонра ифадә мәтнләри, әјани вәсаит нүмунәләри, јохлама материаллары вә с. илк дәфә олараг бу мәчмуәдә чап олунмушдур. Програм материалларынын илк елми планлашдырылмасы да бу мәчмуәнин васитәсилә мүәллимләримизә чатдырылмышдыр.

Әлбәттә, бүтүн бу дејиләнләр мәчмуәнин мәктәб вә мүәллимләримизин күнү-күндән артан тәләблринә һеч дә лазыми сәвијјәдә чаваб вердијини сөјләмәјә һагг газандырмыр. Ахы дүнәнимиз бу күнүмүзлә ајаглашмыр. Тәләбләр артыр, гајғылар кенишләнир.

Хүсуси олараг гејд етмәји лазым билирик ки, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији вә онун коллекијасы мәчмуәнин кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмаға, онун фәалијјәтинә партија вә һөкумәтимизин халг маарифи гаршысында гојдуғу јени вәзифәләр бахымындан истигамәт вермәјә хүсуси диггәт вә гајғы көстәрир. Маариф назири, академик М. М. Меһдизадә шәхсән вә мүнтәзәм олараг мәчмуәмизин иши илә марагланыр; онун көстәриш вә елми мәсләһәтләри ишимизә чох фајда верир.

CamScanner ile tarandı

Партијамызын XXV гурултајы халг маарифинин гаршысында бөјүк вә даһа чидди вәзифәләр гојмушдур. Чари бешиллик өлкәмизин тарихинә сәмәрәлилик вә кејфијјәт бешиллији кими дахил олмушдур. Бу бешиллик, шүбһәсиз, мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә дә мүһүм мәрһәлә олачагдыр. Бурадан ајдындыр ки, биз мәчмуәмизин мәктәб вә мүәллимләрә реал көмәјини гат-гат гүввәтләндирмәкдә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин методларыны тәкмилләшдирмәкдә, тә'лим просесинин кејфијјәтини даима јүксәлтмәкдә һәлә чох ишләр көрмәлијик. Елә буна көрәдир ки, кәләчәк планларымызын әсас истигамәтини партијамызын XXV гурултајында халг маарифинин инкишафына даир верилмиш рәһбәр көстәришләр тәшкил едир. Бу истигамәтә мүвафиг олараг Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин ән актуал проблемләринә, мәсәлән, һәмин фәнләр үзрә мүәјјән бөлмә вә мөвзуларын тәдриси методикасынын тәкмилләшдирилмәсинә, тә'лим просесинин тәрбијә вә шакирдләрин инкишафы илә әлагәләндирилмәсинә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләринин мүасир тәләбләр әсасында тәшкилинә, синифдәнхарич ишләрин апарылмасына даир вә с. материаллар— кәсәрли вә санбаллы мәгаләләр дәрч етмәјә чалышачаг, мәчмуәмизин ән јахшы ән'әнәләрини давам етдирмәјә сә'ј көстәрәчәјик. Мүәллимләримизин нәзәри биликләрини зәнкинләшдирмәјә, онларын габагчыл иш тәчрүбәсини јајмаға мәчмуәмиз бундан сонра да хүсуси диггәт јетирәчәк.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан пајтахтына Ленин ордени тәгдим олунмасына һәср едилмиш тәнтәнәли ичласда Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри Л. И. Брежнев јолдаш өз нитгиндә республикамызда кејфијјәт мәсәләсинә диггәти артырмағы хүсуси бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Бу вәзифә, һеч шүбһәсиз, бүтөвлүкдә мәктәб ишинин, о чүмләдән һәр фәнн үзрә тә'лим-тәрбијә просесинин дә кејфијјәтини јахшылашдырмагда халг маарифи ишчиләринин мәс'улијјәтини гат-гат артырыр. Мәктәбләримиздә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәк ишиндә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси мүәллимләримизин ән јахын көмәкчиси олмалыдыр.

«Азәрбајчан мәктәби» журналынын редаксијасы мәчмуәмизин 25 иллији мүнасибәтилә бир сыра тәбрик мәктуб-

Scanned with CamScanner

лары алмышдыр. Һәмин тәбрикләр ејни заманда Сизин үнваныныза дыр, әзиз охучулар. Кәлин онлардан бир нечәси илә таныш олаг.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы өз тәбрик мәктубунда јазыр:

«Әзиз јолдашлар!

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 25 иллији мүнасибәти илә Сизи, мәчмуәнин бүтүн әмәкдашларыны, мүәллиф вә охучуларыны маариф ишчиләри вә мүәллимләр адындан бөјүк һәрарәтлә үрәкдән тәбрик едир.

25 илдир ки, мәчмуә дил-әдәбијјат мүәллимләринин јахын вә ағыллы мәсләһәтчисидир.

Өз варлығынын бүтүн дөврләриндә мәчмуә партија вә һөкумәтимизин халг маарифи гаршысында гојдуғу вәзифәләрлә, дәрсә верилән мүасир тәләбләрлә әлагәдар материалларын дәрч едилмәсинә, габагчыл тәчрүбәнин јајылмасына мүнтәзәм диггәт јетирмәјәча.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин даима ахлышмышдыр.
тарышларда олмасы, дил-әдәбијјат мүәллимләринин методик саһәдәки еһтијач вә арзуларыны өјрәнмәси, тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәси саһәсиндәки фәалијјәти хош тәәссүрат доғурур.

Биз әминик ки, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси партијамызын XXV гурултајында халг маарифинин инкишафына даир верилмиш рәһбәр көстәришләри әсас тутачаг, мәктәб вә мүәллимләрә реал көмәјини гат-гат артырачаг, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси методларыны тәкмилләшдирмәкдә, тә'лим просесинин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә һәлә чох ишләр көрәчәкдир.

Бу шәрәфли вә мәс'улијјәтли ишиниздә Сизә мүвәффәгијјәтләр арзулајырыг».

Күрчүстан ССР маариф назири, О. Д. Кинкладзе вә Ермәнистан ССР маариф назиринин мүавини С. Ә. Шәрифов јолдашлардан алынмыш тәбрикләри һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Онларда дост халгын үрәк сөзләри көзәл ифадә олунмушдур:

«Әзиз достлар!

Һәр бир журналын јубилеји өз-өзлүјүндә әламәтдар һадисәдир. Лакин «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуә-журналынызын 25-чи илдонүмү биз күрчүләрә даһа јахын, даһа әзиздир, чүнки јубилјар 25 илдир ки, јалныз Азәрбајчандакы мәктәбләрин ана дили вә әдәбијјаты мүәллимләринә дејил, республикамызын 170-дән чох Азәрбајчан мәктәбләринин мүәллимләринә дә тәдрис усталығыны јүксәлдиб тәкмилләшдирмәкдә әмәли вә нәзәри јардым көстәрир.

Мәчмуә-журналыныз әсл јарадычылыг органы олуб јалныз мәгалә вә ресензијалар дәрч етмәклә кифајәтләнмир. О, сынаг фәалијјәтинә, габагчыл педагожи тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә үмумиләшдирилмәси ишинә чәсарәтлә рәһбәрлик едир, мәктәб тәчрүбәсиндән доғдуғу методики мәсәләләрин һәллиндә фәал иштирак едир.

Мәһз буна көрәдир ки, онун һәр бир нөвбәти нөмрәсини ССРИ Конститусијасынын 45-чи маддәси вә Күрчүстан ССР Конститусијасынын 43-чү маддәсинин вердији һүгуглара там мүвафиг олараг гардашларымыз олан азәрбајчанлы балаларын тәрбијә вә ана дилиндә тәһсил алдығы Дманиси вә Болниси, Марнеули вә Гардабани, Сагаречо вә Лагодехи рајонларындакы Азәрбајчан мәктәбләринин мүәллимләри бөјүк сәбирсизликлә көзләјирләр.

Журналыныз Күрчүстандакы мәктәбләрин һәр бир Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты мүәллиминин евиндә арзу едилән гонагдыр. Ахы сиз Низами вә Фүзули, Ахундов вә Сабир, Вагиф вә Вурғун дилини вә јарадычылығыны тәдрис етмәји тәкмилләшдирмәклә онлара јахындан көмәк көстәрирсиниз.

Әзиз достлар, Күрчүстанын бүтүн мүәллимләри адындан, һәмкарларыныз олан журнал вә мәчмуәләрин јарадычы коллективләри адындан вә шәхсән өз адымдан мәчмуәнизин 25 иллији вә јүзүнчү нөмрәсинин чапдан чыхмасы мүнасибәтилә сизи сәмими-гәлбдән тәбрик едирәм.

Сизә дил вә әдәбијјат мүәллимләринин педагожи усталығыны јүксәлтмәјә јардым көстәрән, онларда коммунист идејалылығы, әхлаги вә естетик һиссләр тәрбијә едән вә дәринләшдирән јени-јени, даһа мәзмунлу мәгалә, тәдгигат әсәрләри вә јазылар арзулајырыг.

О. Д. КИНКЛАДЗЕ
Күрчүстан ССР маариф назири».

«Азәрбајчан дили вә әвәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин редколлекијасына.

Ермәнистан ССР Маариф Назирлији апаратынын әмәкдашлары вә республиканын чохмилли мүәллимләри адындан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси-журналынын 25 иллијини тәбрик едирәм.

Республиканызда ана дили вә әдәбијјат тәдрисинә аид 25 илдән бәри хүсуси мәчмуә-журналын нәшр олунмасы севиндиричи һадисәдир вә чох фајдалыдыр. Буну өлкәмиздә һәјата кечирилән Ленин милли сијасәтинин парлаг ифадәләриндән бири кими гијмәтләндирмәк лазымдыр.

25 илдир ки, һәмин мәчмуә Совет Азәрбајчанынын мәктәбләринә, еләчә дә Ермәнистан ССР-дә тә'лими Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрә мүвәффәгијјәтлә хидмәт едир, ана дили вә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә мүәллимләрә методик истигамәт верир.

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, мәчмуәнизин абунәчиләри онун һәр нөмрәсинин чапдан чыхмасыны бөјүк интизарла көзләјирләр. Белә абунәчиләрин беш јүздән чоху Ермәнистан мәктәбләринин мүәллимләридир.

Арзу едирик ки, мәчмуәниз 25 иллик шәрәфли јолуну бундан сонра да давам етдирсин, өз фәалијјәтини партија вә һөкумәтимизин

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

халг маарифи гаршысында гојдуғу вәзифәләрлә һәмишә сых әлагәләндирмәјә наил олсун.

Ермәнистан ССР маариф назиринин мүавини
С. Ә. ШӘРИФОВ».

«Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин редаксијасындан көндәрилмиш мәктубда да достларымызын, гәләм јолдашларымызын мәчмуәмиз һаггында үрәк сөзләри көзәл ифадә олунмушдур:

«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә нәшр едилән «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» методик мәчмуәсинин јени нөмрәси чапдан чыхмышдыр». Бу чүмлә илә башланан хәбәри гәзет сәһифәләриндә охујанлар бөјүк мараг вә диггәтлә мүндәричаты нәзәрдән кечирирләр. Республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә гәдим, зәнкин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны өјрәдән фәнн мүәллимләринин өзүнүтәһсил планына јени бир әдәбијјатын ады јазылыр: «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, Бакы—1978-чи ил.

Совет Азәрбајчанынын, тә'лими ана дилиндә апарылан маариф очагларында чалышан мүхтәлиф нәслә мәнсуб Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри үчүн јүзүнчү нөмрәси чап олунмуш мәчмуә сөзүн әсл мә'насында ајдын истигамәт көстәрән мајакдыр, елми-методик фикирләр мүчрүсүдүр.

Мәчмуәнин сәһифәләриндә тәкчә елми-методик вә практик дәјәри олан материалларын дејил, һәм дә филоложи елмләр үзрә нәзәри гејдләрин верилмәси онун охучуларынын даирәсинин кенишләнмәси илә нәтичәләнмиш, рубрика рәнкарәнклији мәзмуну мараглы, форманы чәлбедичи етмишдир.

Јени инсан тәрбијәсиндә ән тә'сирли васитәләрдән олан Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси сәмәрәлилијини артырмаг, ана дили вә әдәбијјат тә'лими кејфијјәтини јахшылашдырмаг саһәсиндә газанылмыш габагчыл тәчрүбәләрин өјрәнилиб үмумиләшдирилмәсиндә вә тәблиғиндә, елми-методик јениликләрин педагожи ичтимаијјәтә чатдырылмасында әһәмијјәтли рол ојнајан мәчмуәнин 25 јашы тамам олмушдур. Онун титул сәһифәсиндә бир әсрә бәрабәр илләри көстәрән рәгәм јазылыб: № 4 (100).

Китабы өзү илә гијмәтли јүк апаран кәмијә бәнзәдибләр. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси»нин һәр бир нөмрәси елми-методик дәјәри вә һәчми е'тибарилә бир китабдыр, гијмәтли фикирләрлә јүкләнмиш кәмидир. Бу кәминин капитан вә матросларыны—редаксија һеј'әтини вә чохсајлы мүәллиф-охучуларыны 25 иллик јубилеј вә јүзүнчү нөмрә мүнасибәтилә тәбрик едир, онлара Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тә'лиминин јени, сәмәрәли методларынын ахтарышында уғурлар диләјирик».

Республикамызын алдығы дикәр тәбрик мәктубларында да ејни һәрарәт, тәхминән, ејни арзулар ифадә олунур. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәсими адына Дилчилик Институтундан онун директору, академик М. Ш. Ширәлијев вә һәмин институтун мүасир Азәрбајчан дили шө'бәсинин мүдири профессор З. И. Будагованын имзасы илә көндәрилмиш мәктубда охујуруг:

CamScanner ile tarandı

«Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун коллективи адындан 25 јашлы јубилјары үрәкдән тәбрик едир, Азәрбајчан дилинин тәдриси кими чәтин, шәрәфли вә нәчиб ишдә мәчмуәнин әмәкдашларына јени-јени уғурлар диләјирик.

Бүтүн бу кечән илләр әрзиндә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси 25 јаша хас олмајан бир мүдрик алим, гајғыкеш мүәллим еһтирасы илә ана дилимизин тәдрисинин даһа да јахшылашдырылмасы ишиндә әлиндән кәләни әсиркәмәмишдир. Мәчмуәнин сәһифәләриндә дил тәдрисинин ајры-ајры мәсәләләринә кениш јер ајрылмасы, орта мәктәб мүәллимләринә верилән методик көстәришләр тәгдирә лајигдир вә тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә онларын чох бөјүк әһәмијјәти вар.

Арзу едирик ки, мәчмуә кәләчәкдә дилин мүасир сәвијјәдә тәдгиги вә актуал проблемләри илә бағлы мәсәләләрә (нитг мәдәнијјәти, ријази дилчилик вә с.) кениш јер ајырсын, республикамызын көркәмли дилчи алимләри илә даһа сых әлагә сахласын».

В. И. Ленин адына Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институту филолокија факүлтәсинин деканы, филоложи елмләр доктору, профессор А. Гурбанов исә мәчмуәмизин редколлекијасынын адына факүлтәнин бүтүн мүәллим-тәләбә коллективи адындан тәбрик мәктубу көндәрмишдир:

«В. И. Ленин адына АПИ-нин филолокија факүлтәсинин профессор-мүәллим һеј'әти вә бүтүн тәләбәләри «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 25 иллији вә онун 100-чү нөмрәсинин чапдан чыхмасы мүнасибәтилә Сизи үрәкдән тәбрик едир.

Бу әламәтдар һадисә бизим коллективин үзвләри үчүн дә бөјүк фәрәһ кәтирмишдир. Ахы онларын, демәк олар ки, һамысы һәмин мәчмуәнин фәал охучуларыдыр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин даһа сәмәрәли тәшкилиндә бу мәчмуәнин һәмишә бөјүк ролу олмушдур. О, дил-әдәбијјат мүәллимләринин һәм нәзәри-методик һазырлығынын јүксәлмәсиндә, һәм дә практик фәалијјәтләринин јахшылашмасында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Биз бу мәчмуәни елми-педагожи фикирләрин лајигли чарчысы вә габагчыл тәчрүбә трибунасы кими таныјырыг.

Тутдуғунуз шәрәфли јолда Сизә даһа бөјүк уғурлар арзулајырыг».

БШМТИ-нин директору А. Ш. Мурадов вә һәмин институтун дил-әдәбијјат үзрә методисти, республиканын әмәкдар мүәллими И. З. Зүлфүгаров јолдашлар редаксијамыза көндәрдикләри мәктубда мәчмуәмизин јубилејини Ленин орденли Бакы мәктәбләриндә чалышан дил-әдәбијјат мүәл-

Scanned with CamScanner

лимләри адындан тәбрик едир вә ејни заманда фајдалы тәклифләр ирәли сүрүрләр:

«Бөјүк мүәллим ордусунун јахын көмәкчиси, ағыллы мәсләһәтчиси олан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 100-чү нөмрәсинин чапдан чыхмасыны ифтихарла гаршылајыр, һәрарәтлә тәбрик едирик.

25 јашлы мәчмуә өз нәшринин илк күнләриндән дил вә әдәбијјат мүәллимләринин диггәтини чәлб етмиш, онлара тә'лимин ваҹиб мәсәләләринә даир фајдалы мәсләһәтләр вермишдир.

Сон илләрдә мәчмуә һәгиги истигамәтини даһа да дүрүстләшдириб камилләшмишдир. Инди мәчмуәнин һәр бир сәһифәси мүәллим үчүн фајдалы вә марағлыдыр.

Арзу едирик ки, партија вә һөкумәтимизин тарихи гәрарларындан ирәли кәлән тәләбләрә мүвафиг габагчыл тәчрүбәләрин сәси мәчмуәнин трибунасындан даһа да гүввәтли ешидилсин, һәр бир јенилик даһа ајдын ифадәси илә јенә дә онун сәһифәләриндә өзүнә јер тутсун, башга халгларын мәктәб тәчрүбәләриндән дә вахташыры нүмунәләр верилсин, «Кәнч мүәллимләрә көмәк» адлы јени рубрика ачылсын.

Редаксијаныза шәрәфли ишиндә даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр арзулајырыг».

Даһа ики тәбрик мәктубу илә дә охучуларымызы таныш етмәдән кечинмәк олмаз. Бунлардан бири дил-әдәбијјат мүәллимләринин ән јахын досту вә мүәллими Азәрбајчан ССР ЕА-нын һәгиги үзвү Мәммәд Чәфәр Чәфәровун, дикәри исә мәгаләнин әввәлиндә хүсуси олараг адыны чәкдијимиз «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» мәчмуәсинин редактору, педагожи елмләр доктору Ј. Ш. Кәримовун мәктубларыдыр.

Мәммәд Чәфәр мүәллим јазыр:

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин елми-методик мәсләһәтчиси вә көмәкчиси олан бир мәчмуәнин 25 иллик јубилејини вә 100-чү нөмрәсини тәбрик етмәк мәним үчүн хошдур. Бу мәчмуә өз сәһифәләриндә дәрч етдији мәгаләләрилә кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәси саһәсиндә чалышан мүәллимләрә истәр елми-нәзәри, истәрсә дә педагожи-методик чәһәтдән дүзкүн истигамәт вермәјә чалышыр, бу хејирхаһ ишдә әлиндән кәләни әсиркәмир.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин бундан сонра да дөврүмүзүн артан тәләбләринә чаваб верән идеја-сијаси чәһәтдән јүксәк сәвијјәли, елми-нәзәри вә педагожи-методик бахымдан долғун, мәзмунлу мәгаләләр чап етмәклә мүәллимләрә, хүсусилә кәнч мүәллимләрә даһа јахындан көмәк көстәрмәсини арзулајырам. Гој Сизин мәчмуәниз халгымызын инчә вә зәнкин дилини, мин иллик тарихә малик әдәбијјатымызы кәнч нәслә даһа дәриндән вә möhкәм мәнимсәтмәкдә мүәллимләримизин ән јахын сирдашы олсун».

CamScanner ile tarandı

Икинчи мәктубда исә охујуруг.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси 25 илдир ки, мәктәбләримиздә ана дили-әдәбијјатын тәдриси саһәсиндә мүәллимләрә јахындан көмәк көстәрир, онларын фәалијјәтинә истигамәт верир.

Ифтихарла гејд етмәк лазымдыр ки, мәчмуә узун илләр ибтидаи синиф мүәллимләринин дә әвәзсиз көмәкчиси олмушдур. Онун бу саһәдәки фәалијјәти мүәјјән мә'нада «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» адлы јени мәчмуәнин (1970-чи илдән) јаранмасы үчүн бүнөврә ролуну ојнамышдыр. Мәһз буна көрә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 25 иллији «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» мәчмуәсинин охучулары үчүн дә әламәтдар вә фәрәһли бир һадисәдир.

Мәчмуәмизин чохминли охучулары адындан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 25 иллик јубилејини үрәкдән тәбрик едир вә она даһа бөјүк мүвәффәгијјәт арзулајырам».

Гејд етмәк лазымдыр ки, редаксијамыза дахил олан мәктублар јалныз бунларла битмир. Онларын һамысы илә охучулары таныш етмәк имкан харичиндәдир. Биз тәбрик мәктубларыны көндәрәнләрә гысача олараг јалныз ону дејә биләрик ки, тәбрикләринизә миннәтдарлығымызы билдирир, тәклиф вә арзуларыныза исә әмәли ишимизлә чаваб верәчәјик.

РЕДАКСИЈАДАН:

Мәчмуәмизин бу нөмрәси чапа һазырланаркән Азәрбајчан ССР ЕА-нын Низами адына Әдәбијјат Институтундан, С. М. Киров адына Азәрбајчан Довләт Университетинин филолокија факүлтәсиндән, Республика Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтундан, Нахчыван мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтундан вә ајры-ајры мүәллимләрдән дә тәбрик мәктублары алынмышдыр. Мәчмуәмизин редколлекијасы вә охучулары адындан һәмин тәбрикләри көндәрән тәшкилатлара вә јолдашлара да дәрин миннәтдарлығымызы вә сәмими тәшәккүрүмүзү билдиририк.

Scanned with CamScanner

НИТГИН ЈЫҒЧАМЛЫҒЫ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Әһмәд КӘЛБӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси

Мә'лумдур ки, шифаһи (моноложи) нитгә верилән мүһүм тәләбләрдән бири дә фикри јығчам вә дәгиг шәкилдә ифадә етмәји бачармаг вә ону мүәјјән едилмиш вахт өлчүсүнә ујғунлашдырмагдан ибарәтдир. Лакин һәмин тәләб бахымындан јанашдыгда орта мәктәб шакирдләринин шифаһи нитгиндә һәлә чох гүсурлар олдуғу нәзәрә чарпыр. Һәтта шакирдләр бөјүјүб һәјата атыланда белә һәмин нитг гүсурларыны тәкрар едир, јығынчаг, мүшавирә вә мүзакирәләрдә чыхыш едәркән өз фикирләрини јығчам шәкилдә ифадә етмәји бачармырлар.

Өлмәз халг шаири С. Вурғун демишдир: «...бөјүк арзулары вә мәгсәдләри гыса сөзләрлә дә ифадә етмәк олар».[1]

А. П. Чехов көстәрмишдир ки: «Јығчамлыг талантын бачысыдыр... һәр бир мүәллиф тәкчә јазмағы дејил, һәм дә өз јазысындакы артыг шејләри позмағы өјрәнмәлидир».[2]

Әлбәттә, шакирдләрин шифаһи нитгинин јығчамлыг бахымындан нөгсанлы олмасынын бир сәбәби онларын өзләри илә бағлыдырса, дикәр бир мүһүм сәбәби дә орта мәктәбдә нитг лаконизмијинин тә'мин едилмәсинә аз диггәт јетирилмәси вә бу аспектдә шакирдләрлә системли практик иш апарылмамасы илә әлагәдардыр.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајчан дили мүәллимләринин хејли һиссәси шакирдләрин нитг инкишафы мәсәләсинә јалныз јазылы нитгин инкишаф етдирилмәси кими бахырлар. Дикәр фәнн мүәллимләри исә әсас диггәти шифаһи нитгин мәзмун чәһәтинә јөнәлдир, онун форма камиллијинә, дәгиглик вә јығчамлығына лазыми әһәмијјәт вермирләр; шакирдләрин нечә данышмасы илә дејил, анчаг нә данышмасы илә марагланырлар.

Азәрбајчан дили үзрә мөвчуд програм вә дәрсликләрдә дә бу чәһәтдән мүәјјән чатышмазлыг өзүнү көстәрир. Белә ки, IV-VIII синифләрин мөвчуд Азәрбајчан дили дәрсликләринә фикрин мәзмунунун кенишләндирилмәси илә әлагәдар мүәјјән мигдар практик чалышмалар дахил едилсә дә, бурада фикрин јығчамлашдырылмасы илә әлагәдар бир дәнә дә олсун практик чалышма верилмәмишдир. Һалбуки шифаһи нитгин инкишафы проблеми үзрә апарылан тәдгигатлар (П. С. Пустовалов, Т. А. Ладыженскаја вә башгаларынын тәдгигатлары) ачыг шәкилдә сүбут едир ки, ана дили дәрсләриндә фикрин мәзмунунун јығчамлашдырылмасы үзрә апарылан тәмринләр шакирдләрин шифаһи (вә јазылы) нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә чох мүсбәт тә'сир көстәрир.

Шифаһи сорғу заманы, лазым кәлдикдә нәји исә ихтисар етмәк, дәјишдирмәк вә фикри јығчамлашдырмағы бачармадан шакирдләр чох заман мүәллимдән наразылыг едиб дејирләр ки, мүәллим онлары «ахырачан данышмаға гојмады». Бу чәһәти нәзәрә алан П. С. Пустовалов јазыр: «Чавабы нечә јығчамлашдырмаг мүмкүн олдуғунун практик јолуну шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр»[1].

— Бәс нитги јығчамлашдырмағын практик јоллары һансылардыр вә буну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн һансы истигамәтләрдә иш апармаг мүмкүндүр?

Тәчрүбә көстәрир ки, IV-VIII синифләрин Азәрбајчан дили дәрсләриндә нитгин јығчамлығы илә әлагәдар шакирдләрлә јери кәлдикчә ашағыдакы истигамәтләрдә иш апармаг мүмкүн вә фајдалыдыр:

1) нитги јығчамлашдырмағын әһәмијјәти вә јоллары һаггында шакирдләрә мүвафиг факултатив мә'луматларын верилмәси, мүәјјән нәзәри изаһат ишләринин апарылмасы;

2) шакирдләрин нитги јығчамлашдырмаға даир аналожи нүмунәләрлә таныш едилмәси (чүмлә, абзас вә рабитәли мәтнин тимсалында);

1. Бах: С. Вурғун, Әсәрләри. 5-чи чилд, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1972, сәһ. 256.

2 Мастерство устной речи. Издат. «Просвешения», 1967, сәһ. 63.

1 Бах. Мастерство устной речи. Издат. «Просвешения», 1967, сәһ. 193.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

3) нитгин јығчамлашдырылмасы илә әлагәдар практик чалышмалар үзәриндә мүстәгил иш[1].

IV—VIII синифләрдә бу истигамәтләрдә иш апараркән тәхминән ашағыдакы мәзмунда кириш мүсаһибәсинин апарылмасы фајдалыдыр.

М.— Ушаглар, белә фәрз едәк ки, сизә дәрнәкдә, комсомол јығынҹағында вә с. 10 дәгигә һәчминдә чыхыш етмәк тапшырылмышдыр. Лакин мүәјјән сәбәблә бағлы олараг бир аз сонра мәсләһәт көрүлмүшдүр ки, чыхышынызы 10 дәгигә дејил, дејәк ки, 5 дәгигәјә тамамлајасыныз. О заман сиз нечә һәрәкәт едәрдиниз?

Ш. — Мән чыхышымын мәзмунуну гысалтмаға чалышырам.

М. — Нечә? Һансы јолла?

Ш. — Бә'зи икинчи дәрәҹәли фактлары ихтисар етмәклә...

М. — Доғрудур, нитги мүәјјән вахт өлчүсүнә ујғунлашдырмаг үчүн, һәгигәтән, ону јығчамлашдырмаг лазымдыр. Лакин јығчамлашдырманын мүәјјән үслуби гајдалары, јоллары вардыр ки, бунлары билмәдән нитги мәгсәдәујғун шәкилдә јығчамлашдырмаг олмаз. Инди кәлин биз нитги јығчамлашдырмағын конкрет јоллары илә таныш олаг.

Нитги ашағыдакы тәләбләрә әмәл етмәклә јығчамлашдырмаг мүмкүндүр:

1. *Фикрин изаһында артыг тәфсилата јер вермәмәк, конкретлији көзләмәк.* Бу тәләби ајдын баша дүшмәк үчүн шакирдләрдән биринин IV синифдә «Мәктәб» мөвзусунда јаздығы иншадан алынмыш ашағыдакы ҹүмләләрә диггәт едәк:

Достум Закир! Мәктубуну алдым. Бурада јазыланлары диггәтлә охудум. Көрүндүјү кими, 3-ҹү ҹүмләдә **«бурада јазыланлары»** ифадәси артыгдыр.

Јахуд, V синиф шакирдләриндән биринин «Әвәзлијин мә'нача нөвләри» мөвзусу үзрә шифаһи ҹавабындан алынмыш ашағыдакы ҹүмләјә диггәт едәк:

Билдијимиз кими, әвәзлијин мә'нача беш нөвү вар... Бурада «билдијимиз кими» ифадәсинин ишләнмәсинә нә еһтијаҹ вар?

1. Һәмин истигамәтләрдә ишин апарылмасына ајрыча саат һәср едилмәсинә еһтијаҹ дујулмур, буну рабитәли нитгин инкишафына верилән саатларда, хүсусилә ифадә вә инша јазыларла әлагәдар сәһвләр үзәриндә иш заманы һәјата кечирмәк мүмкүндүр.

CamScanner ile tarandı

2. *Данышыг заманы тәсвир фактлары (тәркибләрлә ифадә едилән фикирләри) мүмкүн гәдәр үмумиләшдиричи сөзләрлә ифадә етмәк.* Мәсәлән: **Әлләринә әлҹәк, башларына папаг вә ајагларына галын ајаггабы кејмиш ушаглар хизәклә сүрүшүрдүләр** (V синифдә шакирдләрин «Гышда» мөвзусундакы иншасындан) ҹүмләсиндәки **әлләринә әлҹәк, башларына папаг вә ајагларына галын ајаггабы кејмиш** ифадәләрини јығчам формада — **галын кејинмиш** ифадәсилә әвәз едиб, **Галын кејинмиш ушаглар хизәклә сүрүшүрдүләр** шәклиндә изаһ етмәк даһа мүнасибдир.

3. *Фикри јығчамлашдырмаг зәрурәти ортаја чыхдыгда образлы ифадәләрин, мәҹазларын ифадә етдији мә'налары конкрет сөзләрлә вермәк.* Мәсәлән:

Мәләк нәнә өмрүнүн јүз отузунҹу баһарыны јашајырды. (Д. Аслановдан). Бу ҹүмләдә ишләнмиш образлы ифадәни конкрет олараг **Мәләк нәнәнин 130 јашы варды. Мәләк нәнә јүз отуз јашын ичиндә иди** формасында да ифадә етмәк мүмкүндүр.

Әлбәттә, бу тәләбдән һеч дә белә нәтиҹә чыхармаг олмаз ки, һәмишә, һәр јердә образлы ифадәләрдән, експрессивлик вә емосионаллыг јарадан ифадә васитәләриндән гачмаг лазымдыр. Белә олса, нитгин ифадә көзәллији, онун емосионал тә'сир күчү сөнәр, өлкүнләшәр.

Нитгдә образлы ифадәләри конкрет сөзләрлә вермәк о заман лазым кәлир ки, нитги верилмиш вахт өлчүсүнә ујғунлашдырмаг, јығчамлашдырмаг зәрурәти ортаја чыхмыш олсун.

4. *Бир-биринин ардынҹа кәлән ики садә ҹүмләдәки фикирләри бирләшдириб бир садә ҹүмлә шәклиндә вермәк.* Мәсәлән: **Муртуз Солтаноғлу көһнә вә сынанмыш болшевикләрдән иди. Узун мүддәт Бакы нефт мә'дәнләриндә гара фәһлә ишләмишди** кими ики садә ҹүмләдә ифадә олунмуш фикри **Муртуз Солтаноғлу узун мүддәт Бакы нефт мә'дәнләриндә фәһлә ишләмиш көһнә, сынанмыш болшевикләрдән иди** шәклиндә бир садә ҹүмлә илә ифадә етмәк мүмкүндүр.

5. *Ҹүмләнин хәбәри шәхси ајдын ифадә етдикдә нитгдә шәхс әвәзлији илә ифадә олунмуш мүбтәданы ишләтмәмәк.* Мәсәлән: **Де-**

Scanned with CamScanner

кабр ајынын отуз бири иди. Мән сәһәр тездән јатағымдан галхдым... («Гышда» мөвзусундакы иншадан). Бурадакы икинчи чүмләдә «мән» сөзүнү ишләтмәдән дә фикир анлашылыр. Буна көрә дә һәмин типдән олан чүмләләрдә әвәзликлә ифадә олунмуш мүбтәдалары ишләтмәјә еһтијач дујулмур.

6. Ардычыл кәлән чүмләләрдә објект билдирән адлары әвәзликлә көстәрәк. Мәсәлән: **Атам мәни өзү илә бирликдә Нефт дашларына апарды. Нефт дашлары чох көзәл иди** чүмләләринин әвәзинә: **Атам мәни нефт дашларына апармышды. Ора чох көзәл иди** демәк (вә ја јазмаг) мүмкүндүр.

7. Һәрәкәтин тәрзини билдирән бирләшмәләри онларын семантик синонимләри **(еквивалентләри)** илә әвәз етмәк. Мәсәлән: **Јусиф архасыны мәһәччәрә сөјкәјиб папиросу папиросун ардынча фысылдадырды** (Һ. Аббасзадәдән) чүмләсиндәки **папиросу папирорун далынча фысылдадырды** ифадәсинин јериндә **«арамсыз папирос чәкирди»** ишләтмәк даһа мүнасибдир.

8. Фикрин ифадәсиндә әлавәләри ихтисар етмәк (ишләтмәмәк). Мәсәлән: **Ичәридә—гапынын о бири тәрәфиндә дә тәхминән ејни вәзијјәт иди** (В. Бабанлыдан) чүмләсиндәки **«гапынын о бири тәрәфиндә»** әлавәсини ихтисар етмәк мүмкүндүр.

9. Нитгдә зәрури олмајан ара сөз вә чүмләләрин ишләдилмәмәси. Мәсәлән: **Тәбиәти горумаг, мәнчә бизим һамымызын борчудур** чүмләсиндә **«мәнчә»** ара сөзүнү вә **Мәктәб бағланан кими Ширинбачы гызы илә бирликдә баға көчмүшдү (Ағарза киши һәлә мә'зунијјәтә чыхмамышды)** (В. Бабанлыдан) чүмләсиндән сонра ишләнән ара чүмләни ихтисар етмәк олар.

10. Тәхминән ејни мә'наны ифадә едән һәмчинс синоним ифадәләрдән бирини ишләтмәк. Мәсәлән: **Һәмишә өзүнү чидди тутан, гаш-габағы ачылмајан Бәшир Османовичин чөһрәсиндән инди көрүнмәмиш күмраһлыг јағырды** (В. Бабанлыдан.) чүмләсиндәки **«һәмишә өзүнү чидди тутан»**, вә **«гаш-габағы ачылмајан»** ифадәләриндән бирини ишләтмәк мүмкүндүр.

Әлбәттә, нитги јығчамлашдырмағын имкан вә јоллары һеч дә јухарыда дејиләнләрлә битмир. Бундан әлавә, мүрәккәб бағлајычылары садәләри илә әвәз етмәк, табели мүрәк-

CamScanner ile tarandı

кәб чүмләләрин «аз мә'луматлы» будаг чүмләләрини ихтисар етмәк вә с. јолларла да нитги јығчамлашдырмаг мүмкүндүр ки, бу барәдә мүәллим практик иш заманы јери кәлдикдә шакирдләрә әлавә мә'лумат верә биләр.

Јухарыда Азәрбајчан дили дәрсләриндә нитгин јығчамлығы үзәриндә ишин әсас истигамәтләриндән биринин дә шакирдләри јығчамлашдырмаја даир мүвафиг аналожи нүмунәләрлә таныш едилмәси олдуғу көстәрилмишди.

Шакирдләрә нитги јығчамлашдырмаг бачарығы ашыламағын әсас јолларындан бири дә онлары абзас вә рабитәли мәтнләрин мәзмунунун јығчамлашдырылмасы үзәриндә ишләтмәкдән ибарәтдир. Буну нүмунәләр үзәриндә ајдынлашдыраг:

.... Ширван маһалында Сүбһан адлы бир гоча бағбан јашајырмыш. О, күл-чичәји чох севәрмиш. Гызылкүлү исә бөјүк мәһәббәтлә бәсләјәрмиш. Анчаг Сүбһанын бир дәрди вармыш. Һәвәслә әкиб-бечәрдији гызылкүлләрә һәсрәт галармыш. Колларын үстүндәки гөнчәләр ачанда кечә кимсә кәләр, онлары дәриб апарармыш... (Һ. Аббасзадәдән.)

Мәтнин јығчамлашдырылмыш варианты[1]

Ширван маһалында Сүбһан адлы бир бағбан јашајырмыш. О күл-чичәји чох севәр, гызылкүлү исә хүсуси мәһәббәтлә бәсләјәрмиш. Лакин **кимсә кизлинчә ону јығыб апардығындан о, гызылкүлә һә**мишә һәсрәт галармыш...

II

Сәлигә илә кејинмиш, гулаглы папагларына гырмызы лент тикмиш партизанлар мәктәбин гаршысында дүзүлмүшдүләр. Һава ајдын вә күләкли иди. Јури вә Исмајыл бригада бајрағынын јанында фарағат дајанмышдылар. Һамы сон дәрәчә һәјәчанлы иди. Онсуз да бојча һамыдан уча олан коммисар Громов бош мина гутусунун үстүнә чыхыб, бир аз да учалды вә көј куруллусуну хатырладан бир сәслә әлиндәки кағызы охумаға башлады (Ә. Әскәровдан).

Мәтнин јығчамлашдырылмыш варианты.

Ајдын вә күләкли бир күндә партизанлар мәктәбин гаршысында дүзүлмүшдүләр. Јури илә Исмајыл бригаданын бајрағы јанында дајанмышдылар. Һамы һәјәчанлы иди. Бирдән комиссар Громов бош мина гутусунун үстүнә чыхараг әлиндәки кағызы уча бир сәслә охумаға башлады.

Үзәриндә јығчамлашдырма апарылмыш мәтн нүмунәләрини мүвафиг синифләрин әдәбијјат дәрсләриндән көтүрмәк даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки белә мәтнләрин мүәллиф вариантлары һәчмчә бөјүк олдуғундан ону плакат үзәриндә

[1] Белә нүмунәләри мүәллим ири шрифлә картон үзәриндә, ја да јазы тахтасында габагчадан јазыб һазырлаја биләр.

Scanned with CamScanner

вә ја јазы тахтасында сығышдырмаг чәтиндир. Она көрә дә нәзәрдә тутулан мәтнләри дәрсликдән тапдырыб јалныз онун јығчамлашдырылмыш вариантлары илә шакирдләри таныш етмәк кифајәтдир. Мәсәлән:

IV синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндәки, «Јасәмән ағачы» һекајәсинин јығчамлашдырылмыш ашағыдакы варианты илә шакирдләри таныш етмәк мүмкүндүр.

Мәктәбимизин бағчасында салхым чичәкли көзәл бир јасәмән ағачы варды. Буну Аслан мүәллим әкмишди.

Бир күн дәрсдә парта јолдашым Чәфәр деди ки, Јасәмән ағачында бүлбүл јува гуруб. Зәнк вурулан кими гачыб ағача чыхдым. Јуваја чатанда ағачын көвдәси гырылды, јыхылдым, јува учуб-дағылды.

Ушагларын мәзәммәтедичи һај-күјү әтрафы бүрүмүшдү. Аслан мүәллим дә бурада иди. Лакин о мәнә бир сөз демәдән чыхыб кетди. Дәрсдә дә мәнә һеч нә демәди.

Бир күн Аслан мүәллим мәни дәрс данышмаға чағырды. Мән тутдуғум ишдән хәчаләт чәкиб ағламаға башладым. О мәни әјләшдириб башга шакирд чағырды.

Дәрс гуртаранда Аслан мүәллим мәни јанына чағырыб өзү илә бәрабәр бағчаја апарды. Бәзәкли јасәмән ағачынын јериндә инди бир көтүк галмышды.

Аслан мүәллим үзүнү мәнә тутуб деди:

—Биз дүнјаја, ону даһа да көзәлләшдирмәк үчүн кәлмишик. Онун көзәлликләрини мәһв етмәк үчүн јох.

Мүәллимин һаглы тәнгидиндән башымы ашағы салыб үзр истәдим.

Инди мән јасәмән ағачынын јени пөһрәләринә гуллуг едир, ону бәсләјирәм.

Шакирдләр мәтнин мәзмунуну јығчамлашдырмаға даир муәјјән әјани тәсәввүр әлдә етдикдән сонра онлары бу характердә олан мүстәгил чалышмалар үзәриндә ишләтмәк вә практик вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк лазымдыр.

Јығчамлашдырма илә бағлы һәмин мүстәгил чалышмаларын мәзмуну тәхминән ашағыдакы сәпкидә ола биләр.

1. Охујун, әсас фикри сахламагла чүмләләрин мәзмунуну мүмкүн гәдәр јығчам данышын.

1. Искәндәр стадиона јетишәндә артыг күнортадан хејли кечмишди (О. Саламзадә). 2. Һазырланмыш дәмир чарпајыда јатдым, амма көзләримә јуху кетмәди, чүнки мәни фикир көтүрмүшдү (Ә. В.). 3. Шәфигә халанын сөзүндән даһа да һәвәсләнән ушаглар, бир-биринә бахыб ишә даһа үрәклә киришдирдиләр. (Ә. Әһмәдова) 4. Материалдакы дәлилләри әтрафлы јохлајыб саф-чүрүк етмәкдә кәндин намуслу фәалларынын, хүсусилә колхозун агроному Чичәјин, бир дә Һәсән кишинин Елсеварә чох көмәји дәјди (Ә. Гасымов). 5. Дан јери јеничә гызармаға башлајырды ки, Чичәк арвад гатардан дүшдү. (Ә. Мәммәдов). 6. Зүлфүгарын јанымыза кәлдијиндән хәбәр тутан Таһирә бизи өз евинә гонаг апарды (Һ ә б и б ә).

CamScanner ile tarandı

2. Охујун, сөзләрин сајыны азалтмагла чүмләләрин мәзмунуну јығчамлашдырыб јазын.

1. Чамал столун гырағына сөјкәниб, папиросу папиросун дайынча фысгырдырды (Һ. Аббасзадә). 2. Профессорун вердији мә'лумат мәни о гәдәр севиндирмишди ки, көзләрим белә јашармышды (Һәбибә). 3. Сон күнләр уддуғу ијнәнин ағрысындан мум кими әријән Алјошанын һәлак олмасы партизанлары чох кәдәрләндирмишди (Әфган Әскәров). 4. Пакизә халаја елә кәлирди ки, дүнјада ондан чох оғлуну севән икинчи бир ана, ондан чох мүһарибәнин гутармасыны арзулајан икинчи бир гадын тапылмаз (С. Гәдирзадә). 6 Колхозда ичлас кечирилән күнүн сәһәриси — 1961-чи ил апрел ајынын 12-дә Коммунист Партијасынын икид оғлу, Совет халгынын гәһрәман вәтәнпәрвәри Јури Гагарин дүнјада биринчи олараг космоса сәфәр етмишди (Ә. В.). Уғулдајан, гапы-пәнчәрәни дөјәчләјән, дәличәсинә фит чалан Хәзри күчләндикчә Адиләнин гәлбиндәки гасырға да артырды (Ә. Гасымов).

3. Охујун абзасларын мәзмунуну јығчам шәкилдә данышын.

I. Ајлы кечә иди, Гараселли Ширин јаз јухусуна кетмишди. Әтраф елә сакитлик иди ки, бир нечә аддымлыгда пычылты илә данышылсајды ајдын ешидиләрди. Һамы јатмышды, ики нәфәрдән башга. Гурбан кишијлә Мүрвәт гары ејванда әјләшиб дәрдләширди.

II. Көндәләнинә гојулмуш јасты дашын үстүндә әјләшән Гурбан киши гәлјанынын башыны овчунда тутуб тәнбәл-тәнбәл сүмүрүрдү. Мешә гаранлыг иди, зил гаранлыг. Талада галанан очағын чыртачыртла јанан гуру одунларынын алову әтрафы ишыгландырмышды. Очағын шө'ләси гочанын үстүнә дүшүб сифәтини алышдырмышды (Һ. А б б а с з а д ә).

4. Охујун, абзасын мәзмунуну јығчамлашдырыб гыса шәкилдә јазын.

Уча бир дағын башында бөјүк вә нәһәнк бир гала варды. Бу галада азад бир оба јашајырды. Гала елә һүндүр иди ки, онун башы үстүндән булудлар өтүб кечирди. Ора кедән јолдан һеч кәсин хәбәри јох иди. Дағын дөшләри сылдырым гајалардан ибарәт иди. Сых-сых ағачлар, коллар елә чәнкәллик јаратмышды ки, бурадан кечмәк гејри-мүмкүн иди. Дүшмәнләр о галанын јолуну тапмаға чох чәһд етмиш, һәндәвәриндә кизлинчә доламышмыш, фәгәт бир шеј чыхмамышды. Һансы тәрәфдән дағa јахын кәлмишдиләрсә, сылдырым гајалары көрүб, кери гајытмаға мәчбур олмушдулар. Онларын бә'зиләри белә дүшүнмүшдү ки, галаја кедән јол јегин јерин алтындадыр. Дағдан чох-чох ашағыда гаранлыг дәрин мағараја бу мәгсәдлә кирмиш, лакин онлары иланлар гаршыламышды (Т о ф и г М а һ м у д).

5. VI синфин әдәбијјат дәрслији китабындакы «Консерв гутусу» һекајәсини (сәһ. 213) охујун вә мәзмунуну јығчам шәкилдә данышын.

Бурада белә бир суал ортаја чыха биләр ки, бәс нитгин јығчамлашдырылмасы илә әлагәдар ајры-ајры синифләрдә

Scanned with CamScanner

апарылан ишин һәчм вә мәзмуну бир-бириндән нә илә фәргләнир?

Нитгин јығчамлашдырылмасы јолларына даир факултатив мә'луматлар һәр конкрет синфин өз програмына ујғун олараг верилмәлидир. Практик чалышмалар исә ајры-ајры синифләрдә јалныз өз һәчминә, асан вә чәтинлик дәрәчәсинә көрә фәргләндирилир.

СИНТАКСИСИН ҮСЛУБИЈЈАТЛА ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ

Мәммәд ҺӘСӘНОВ

педагожи елмләр намизәди,
С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

«Орта мәктәб програмлары»нда дејилдији кими, шакирдләрә нитг һиссәләри вә синтактик конструксијаларын үслуби имканларындан нитг тәчрүбәсиндә нечә истифадә етмәклә әлагәдар вәрдишләр ашыланмасы да грамматика тәдрисинин гаршысында гојулмуш башлыча мәгсәдлә бағлы олмалыдыр. Бу мәгсәд «Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси» китабында ајдын шәкилдә ифадә едилмишдир. Орада дејилир: Азәрбајҹан дили дәрсләриндә үслубијјат үзрә ашағыдакы истигамәтләрдә иш апармаг мүмкүн вә фајдалыдыр:

1) ајры-ајры нитг һиссәләри, ҹүмлә үзвләри вә мүрәккәб синтактик конструксијаларын үслуби функсијасынын мәнимсәдилмәси; 2) фикрин ифадәси заманы сөз, ифадә вә ҹүмләләрин дүзкүн сечилмәси вә мәгсәдәујғун ишләдилмәсинә даир практик вәрдишләрин ашыланмасы; 3) нитгин үслуб гүсурларынын мүәјјәнләшдирилмәси вә онларын башвермә сәбәбләринин тәһлил едилмәси вә с.[1]

Јени програма «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» адлы бөлмә дахил едилмиш вә сәккизинҹи синифдә онун тәдриси үчүн 12 саат вахт ајрылмышдыр. Әлбәттә, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә үслубијјат үзрә апарылан ишләр бунунла мәһдудлашмыр. Һәмин материал, бир нөв, шакирдләрин IV—VIII синифләрдә тәчрүби үслубијјата аид газандыглары вәрдишләри системә салмаға, ону елми шәкилдә үмумиләшдирмәјә вә мөһкәмләндирмәјә көмәк едир. Әслиндә нитг мәдәнијјәти

[1] Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси. I һиссә. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1976, сәһ. 225.

CamScanner ile tarandı

вә үслубијјат үзрә ишләри програмда ајрыча шәкилдә вермәјә о гәдәр дә еһтијаҹ јохдур; чүнки мүһүм тәчрүби әһәмијјәт кәсб едән һәмин ишләр Азәрбајҹан дили мәктәб курсунун әсас саһәләринин, хүсусән грамматиканын тәдриси илә мүвази шәкилдә апарылыр.*

Үслубијјат үзрә ишләри сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн, бир сыра башга шәртләрлә јанашы, өјрәнилән материалын характери, башга сөзлә десәк, конкрет имканлары ҹидди сурәтдә нәзәрә алынмалыдыр. Бу ҹәһәтдән грамматиканын синтаксис һиссәси даһа кениш имканлара маликдир. Белә ки, синтаксисдән кечилән мөвзуларын әксәријјәти, бәлкә дә һамысы дүзкүн данышмаг, ифадәли јазмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн зәнкин материал верир. Ҹүмләдә сөзләрин әлагәси, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри, тә'јини сөз бирләшмәләри, ҹүмләнин баш үзвләри; ҹүмләнин һәмҹинс үзвләри, әлавә, хүсусиләшмә, табели мүрәккәб ҹүмлә кими синтактик категоријалар, васитәсиз вә васитәли нитг бу бахымдан чох әлверишлидир.

Көрүндүјү кими, синтаксис тәдрисинин тәчрүби үслубијјатла әлагәли мәсәләләри чох кениш вә олдугча әһатәлидир. Бурада нүмунә мәгсәди илә ҹүмләдә сөзләрин әлагәсинин (узлашма әлагәсинин) үслубијјатла әлагәли мәсәләләрини нәзәрдән кечирмәклә кифајәтләнәҹәјик.

Синтаксисин үслубијјатла әлагәли тәдрисинә нүмунә үчүн узлашма әлагәсинин сечилмәси тәсадүфи дејил. «Азәрбајҹан дилиндә хәбәрин шәхс вә кәмијјәтә көрә мүбтәда илә узлашмасында (хүсусилә кәмијјәтә көрә узлашмада) фикрин дүзкүн вә ајдын ифадәси үчүн үслуби әһәмијјәти олан елә кејфијјәтләр вардыр ки, бунлар үслубијјат мәшғәләләриндә һөкмән нәзәрә алынмалыдыр».[1] Бураја ону да әлавә едәк ки, нитгдә, хүсусән шакирдләрин нитгиндә мејдана чыхан грамматик-үслуб сәһвләринин мүәјјән гисми билаваситә узлашма илә әлагәдар олур.[2]

* Шакирдләрин рабитәли нитг вә үслуб вәрдишләринин инкишафы үзрә чалышмалара јалныз зәрури һалларда хүсуси дәрс сааты ајрылыр.

[1] Ә. Әһмәдов. Шакирдләрин нитгиндәки үслуб сәһвләри вә онларын арадан галдырылмасы үзәриндә иш (Методик мәктуб), «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1975, сәһ. 21—22.

[2] Шакирдләрин нитгиндә мејдана чыхан үслуб, о ҹүмләдән грамматик-үслуб сәһвләри Ә. Әһмәдовун «Шакирдләрин нитгиндәки үслуб сәһвләри вә онларын арадан галдырылмасы үзәриндә иш» адлы методик мәктубунда (Бакы, 1975) кениш әһатә олунмушдур.

Scanned with CamScanner

Узлашма әлагәсинин өјрәдилмәси илә әлагәдар олараг ашағыдакы үслуби мәсәләләрә диггәт јетирилмәлидир:

а) Шәхс адлары билдирән сөзләрлә ифадә олунан мүбтәдалар үчүнчү шәхсин чәминдә хәбәрлә кәмијјәтә көрә, әсасән узлашыр, бә'зи һалларда исә узлашмыр. «Әкәр мүбтәдада көстәрилән шәхсләр ејни бәрабәрдә, ејни иш ичрә едирләрсә, јә'ни иш үмуми һалда көрүләрсә, онда хәбәр мүбтәда илә кәмијјәтчә узлашмыр. Мәсәлән: **Кәлинләр бу јердә инди ал кејир. Ашыглар бу ады чалыр сазында** (С. Вурғун). **Аталар оғул истәр ки, чырағы сөнмәсин** (Мир Чәлал). Белә һалда грамматик чәһәтдән чәм олан мүбтәда әслиндә чүмләдә топлулуг билдирән исимләр кими чыхыш едир. **Чамаат сәнин бу ишинә күлүр** чүмләси илә **Адамлар сәнин бу ишинә күлүр** чүмләсиндәки мүбтәдалар санки ејни вәзијјәтдә чыхыш етмиш олур».[1]

б) Мә'лумдур ки, мүхтәлиф шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалар һәмчинс олур. Белә һалда биринчи вә икинчи шәхсин тәкини, биринчи вә үчүнчү шәхсин тәкини, икинчи вә үчүнчү шәхсин тәкини, биринчи, икинчи вә үчүнчү шәхсин тәкини, еләчә дә онларын чәмини билдирән шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалар хәбәрләрлә мүхтәлиф гајдаларда узлашыр.[2] Шакирдләр билмәлидирләр ки, үмумијјәтлә, чүмләдә биринчи шәхс апарычы рол ојнајыр, чүнки бу вә ја дикәр иши, әсасән, о (биринчи шәхс) көрүр.

в) Мүбтәда үчүнчү шәхсин чәминдә ишләндикдә хәбәр онунла кәмијјәтә көрә узлашар да, узлашмаз да; мәсәлән, **Нүмајәндәләр мандат алды. Нүмајәндәләр мандат алдылар. Онлар чыхыш етди. Онлар чыхыш етдиләр.** Һалбуки шакирдләр бу мәгамларда һәмишә хәбәри мүбтәда илә ујғунлашдырмаға чалышырлар.

г) Иш биртәрәфли ичра едилдикдә мүбтәда илә хәбәр арасында узлашма олмур; мәсәлән: **Фәһлә** дә, **колхозчу** да әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәјә **чалышыр.**

ғ) Иш мүштәрәк көрүлдүкдә мүбтәда илә хәбәр арасында там узлашма олур; мәсәлән, **Севинч, Инчи** вә **Јеканә** «Гајынана» комедијасына бирликдә **тамаша етдиләр.**

[1] Б. Әһмәдов. Садә чүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1964, сәһ. 33.

[2] Бах: М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә. Азәрбајчан дили, Синтаксис, 7—8-чи синиф үчүн, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1975, сәһ. 74—75.

CamScanner ile tarandı

Тәчрүбә көстәрир ки, «г» вә «ғ» бәндләриндә гејд едилән үслуби мәгамлары да шакирдләр чәтин дәрк едир, нитгләриндә бунунла әлагәдар олан сәһвләрә јол верирләр.

д) Бә'зи топлу исимләрлә ифадә олунмуш мүбтәдаларла ишләнән хәбәрләр чәмләнә билмир. Шакирдләр чох заман белә мүбтәдалары хәбәрләрлә узлашдырырлар; мәсәлән, **Чамаат «Нарлы јохуш» дејилән тәрәфә кетдиләр.**

е) Әвәзликлә ифадә олунан исми хәбәрләр мүбтәда илә шәхсә көрә узлашмаја да биләр; мәсәлән, **Синфимизин ә'лачы шакирди мәнәм** чүмләсиндә биринчи шәхсин тәкиндә ишләнән хәбәри (мәнәм) икинчи вә үчүнчү шәхсләрин тәкиндә ишләнән **сәнсән, одур** сөзләри илә ифадә етмәк олур. Белә һалда узлашма позулур.

ә) Әввәлиндә гејри-муәјјән мигдар сајлары илә ифадә олунан тә'јинләр ишләнмиш мүбтәдалар бә'зән хәбәрләрлә узлашдырылыр вә беләликлә, мувафиг үслуби гајда позулур; мәсәлән: **Кәнд клубуна хејли комсомолчу топлашмышдылар, Јүзләрлә атлы дөрднала чапараг көздән итдиләр** чүмләләриндә олдуғу кими.

ж) Һејван адлары билдирән исимләрлә ифдә олунмуш мүбтәдалар хәбәрләрлә узлаша да, узлашмаја да биләр; мәсәлән, **Атлар гачды, Атлар гачдылар.**

з) Шакирдләр нитг просесиндә ејни субјект вә предикаты мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунмуш мүбтәда вә хәбәрлә әвәз едә билмир, даһа дәгиг десәк, синтактик синонимләрдән истифадә етмәји бачармырлар; мәсәлән, «Бала чејран» вә «Күлшән» мөвзуларында апардығымыз ифадәләрдән ашағыдакы парчалара нәзәр салаг.

«**Баһар** тәпәдә мал **отарырды. Баһар** чичәк јығмаг үчүн тәпәнин јухарысына сары галхды. **Баһар** дәрәдәки јолдашларыны сәсләди. **Баһар** кери дөнәндә Мүрсәлин туласыны јанында көрдү. Бирдән тула сүр'әтлә ирәли сычрады. **Баһар** да ора гачды. Тула бир чејран баласынын габағында дајанмышды...»

«**Күлшән** евә ахшам гајытды. **Күлшәнин** анасы евдә јох иди. Нәһајәт, **Күлшәнин** анасы кәлди. **Күлшән** сүфрә ачды. Јемәкдән сонра **Күлшән** анасы илә сөһбәтә башлады. **Күлшәнлә** анасы **Күлшәнин** мангасы илә Ханпәринин мангасынын јарыша кирмәсиндән данышырдылар...».

и) Чүмләдә сөзләрин сыраланмасы гајдасы вә үслуби имканлары һаггында шакирдләрә мөһкәм вәрдишләр ашы-

Scanned with CamScanner

ланмыр. Буна көрә дә онлар чох заман чүмләдә сөзләрин сыраланмасы гајдасыны позур, үслуби сәһвә јол верирләр; мәсәлән, **Гардашым Бакыја кетмишди охумаға, Биз гајыдан-да експедисијадан һава гаралмышды** чүмләләриндә олдуғу кими.

ы) Чүмләдә **-ыб** (-иб, -уб, -үб) шәкилчили фе'лләрлә ифадә олунан һәмчинс хәбәрләрдә веркүл әвәзинә бә'зән вә бағлајычысы јазылыр, бә'зән дә чүмләдә вә бағлајычысы, еләчә дә бағлајычысы илә паралел ишләдилир; мәсәлән, **Ағыр кәми далғаларын үстүнә галхыб «вә» бирдән ашағы чумду, Бакыда «вә еләчә дә» Азәрбајчанын рајонларында һава јағмурлу кечирди** чүмләләриндә олдуғу кими.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, грамматик нормаларын позулмасы үслуб сәһвләринә кәтириб чыхарыр. «Грамматик гајдалары билмәдән үслуб нормалары һаггында мә'лумат вермәк фајдасыздыр».[1] Демәли, «үслубијјатын әсас вәзифәләриндән бири дил нормаларыны мәгсәдәујғун сурәтдә ишләтмәк вә бу нормаларын позулмасы сәбәбләрини тапыб онларын гаршысыны алмаг үчүн јоллар көстәрмәкдир».[2]

Синтаксисик үслубијјатла, даһа кениш мә'нада көтүрсәк, нитг мәдәнијјәти илә әлагәли тәдрисиндән данышаркән бир зәрури мәсәләни дә гејд етмәк лазым кәлир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр сәрбәст характерли јазыларда чүмләнин синтактик әлагәсизлији илә бағлы чохлу сәһвләрә јол верирләр. Даһа дәгиг десәк, мәктәблиләр мәтни тәкчә ири синтактик бөлкүләрә дејил, зәрури абзаслара ајырмағы, мүстәгил чүмләләр арасындакы әлагәни изләмәји белә чәтин мәнимсәјирләр. Бунун бир сыра сәбәбләри вардыр. Ән башлычасы исә будур ки, орта мәктәбдә синтаксис вә дурғу ишарәләри курсу, бир гајда олараг, мәтндән ајры көтүрүлмүш чүмләләр үзәриндә өјрәдилмәклә мәһдудлашдырылыр. Һалбуки Азәрбајчан дили дәрсләриндә, рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы үзрә апарылан ишләрлә мүвази олараг, бүтөв мәтнин синтаксисинин өјрәнилмәсинә дә лазыми диггәт јетирилмәлидир. Тәдгигатчы методист Л. И. Величко белә бир доғру нәтичәјә кәлмишдир ки, бүтөв мәтнин лингвистик тәһлили лексика, грамматика, еләчә дә јазы гајдалары илә сых әлагәләндирилмәли вә VIII синифдә систематик синтаксис вә дурғу ишарәләри курсунун тәдриси баша чатдырылдыгдан сонра ајрыча өјрәдилмәлидир.

Синтаксисин үслубијјатла әлагәли тәдриси һаггында дејиләнләри јекунлашдырсаг, «үслуби инчәликләр мәһз мәтн дахилиндә өзүнү бүрузә верир, дил ваһидләринин бурадакы (мәтндәки—**М. Һ.**) гаршылыглы әлгәсиндән јаранып. Мәтн исә үслуби ваһиддир, ән азы бир чүмләдән ибарәт олур. Буна көрә дә үслубијјат... даһа чох грамматика илә, хүсусән синтаксислә «тәмаслашыр».[1]

Демәли, синтаксисин тәдриси просесиндә нитгин, онун бүтүн фәалијјәт даирәләринин өјрәнилмәсинә—шакирдләрин нитгинин дүзкүнлүјү, рәнкарәнклији, сәлислији, јығчамлығы, експрессивлијинин тә'мин едилмәсинә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр.

[1] Һ. Балыјев. Сөздән ишә кечмәк лазымдыр. «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 5, 1965, сәһ. 62.

[2] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962, сәһ. 13.

[1] К. Әлијев. Азәрбајчан әдәби дили үслубијјатынын әсаслары (док. дисс.) Бакы, 1976, сәһ. 180. (кафедраја мүзакирә үчүн тәгдим олунмуш вариант).

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН МӘКТӘБ КУРСУНДА СИНОНИМЛИК МӘСӘЛӘЛӘРИНИН ИНФОРМАСИЈА ТУТУМУ ВӘ БУНЛАРА АИД БАЧАРЫГЛАРЫН ПАРАМЕТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Севиндик ВӘЛИЈЕВ
Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

Бу мәгаләдә гаршыја гојулан әсас мәгсәд Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда синонимлијин информасија тутумуну вә бунунла әлагәдар олараг шакирдләрин кәсб етдикләри билик вә бачарыгларын параметрләрини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир.

Мүшаһидәләр вә дәрсликләрин тәһлили көстәрир ки, шакирдләрә IV синифдә синонимләр һаггында верилән биликләр тә'лим просесинин сонракы мәрһәләләриндә кенишләндирилмир, бунларын семантик, морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләри кифајәт дәрәчәдә ачылыб көстәрилмир. Бизчә, бунун ики сәбәби вардыр: әввәла, мөвчуд програм вә дәрсликләр

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

буна кифајәт гәдәр имкан јаратмыр; дикәр тәрәфдән, мүәллимләр һәмин мәсәләләрин өјрәдилмәсиндә тәшәббүскарлыг көстәрмирләр.

Мәсәләјә дилчилик, дидактика вә мәнтиг елмләринин сон наилијјәтләри бахымындан комплекс шәкилдә јанашдыгда синонимләр үзрә ишин даһа кениш имканлары мејдана чыхыр. Һәмин имканларын кәләчәк перспективләри, нитг инкишафы проблеминин һәллиндә марагłы мәсәләјә чеврилир.

Лексик синонимләр програма әсасән 4-чү синифдә тәдрис едилир. Бу синфин Азәрбајчан дили дәрслијиндә синонимлик барәдә нәзәри билији мөһкәмләндирмәјә хидмәт едән бир нечә чалышма верилмишдир. Синонимлијә аид 8 чалышма да ајры-ајры бәһсләрин тәдриси илә әлагәдар дәрслијин мүхтәлиф һиссәләринә салынмышдыр. Чалышмаларын сајча аз олмасына бахмајараг, нәзәри мә'луматын һәчмини бу синиф үчүн гәнаәтләндиричи һесаб етмәк олар. Бәс сонракы синифләрин дәрсликләриндә синонимләр үзрә иш нә шәкилдә гурулмушдур?

Дикәр лексик категоријалар кими, програм үзрә систематик курсда синонимлик дә бирчә дәфә үмуми аспектдә шәрһ едилир. (VIII синифдә «Синонимика услубијјатын әсасы кими» мөвзусуну чыхмаг шәртилә). Тәдгигат көстәрир ки, бу, јә'ни синонимлик барәдә нәзәри мә'луматын тәкчә 4-чү синифдә верилмәси, фикримизчә, кифајәтләндиричи дејил.

Мәсәләјә психоложи бахымдан јанашдыгда мүәјјән олур ки, «Лексика» бәһси кечиләркән шакирдләрдә синонимлик һаггында илк стереотип јараныр. Лакин тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә бу стереотип тәдричән «әримәјә» вә бир нөв, јоха чыхмаға доғру кедир. Демәк, шакирдләр синонимлик һаггында алдыглары биликләри тәдричән јаддан чыхарырлар. Чүнки дәрсликләр буна лазыми имкан јаратмағы тә'мин етмир.

Инди мәсәләјә мәктәб психолоқијасынын башга бир мүддәасы бахымындан јанашаг.

Бу вә ја башга мәктәб курсу анчаг фәннин, биринчи нөвбәдә, һәмин елмин дахили мәнтигини чидди нәзәрә алмагла јараныр. Бу, һәр бир фәннин мәктәб курсу үчүн вачиб олан фактордур. Дахили мәнтиг фәнләрин тәдрисиндә бир-бири илә бағлы олан ассосиасијаларын јаранмасы илә тә'мин едилир. Бәлкә бу вә ја башга мәсәләдә ассосиасија гырылыр, онда нечә олсун? Демәли, системли курс анлајышы мејдана

CS CamScanner ile tarandı

чыхмыр. Фикримизчә, Азәрбајчан дили курсу бу бахымдан мүәјјән гүсурлара маликдир. Синонимләр үзрә ишин апарылмасында бу өзүнү ајдын шәкилдә көстәрир. Буну онунла изаһ етмәк олар ки, мәктәб курсунда синонимләр әсасән лексик аспектдә өјрәнилир. Лакин тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә, хүсусән нитг һиссәләринин, синтаксисин тәдрисиндә һәмин биликләри ассосиасија јаратмаг јолу илә хатырлатмаг, кенишләндирмәк нәзәрдә тутулмур. Һалбуки буна һәм чидди еһтијач, һәм дә имкан вардыр. Мәсәлән, VI синифдә бағлајычы һаггында дәрсликдә верилмиш нәзәри мә'луматы кечдикдән сонра практик чалышмалар апараркән бу вә ја дикәр бағлајычыны башгасы илә әвәз етмәк имканыны нәзәрә чатдырмаг олар. **Анчаг, амма, лакин, фәгәт** кими бағлајычыларын синоним чәркә јаратдығыны јада салмаг кифајәтдир:

Атабәј фикрини фәрман кими сөјләди, **лакин** Көзәл буна мәһәл гојмады.

Атабәј фикрини фәрман кими сөјләди, **анчаг** Көзәл буна мәһәл гојмады.

Атабәј фикрини фәрман кими сөјләди, **амма** Көзәл буна мәһәл гојмады.

Атабәј фикрини фәрман кими сөјләди, **фәгәт** Көзәл буна мәһәл гојмады.

Мүасир дилимиз мүәллимә истәнилән гәдәр белә фактик дил материалы верир. Бунлар шакирдләрин әлавә биликләрлә јүкләнмәсинә, онларын тә'лим әмәјинин артмасына сәбәб олмур, әксинә, мәнимсәмәдәки кәсрләри арадан галдырыр, биликләрин дәгигләшмәси вә дәринләшмәсинә, бачарыглара чеврилмәсинә шәраит јарадыр. Белә вәзијјәтдә әлавә информасија һаггында данышмаг олмаз. Әслиндә шакирд һеч бир әлавә информасијаја еһтијач дујмур, она мә'лум олан информасијадан башга шәраитдә истифадә етмәји өјрәнир ки, бунун да мүһүм педагожи вә методики әһәмијјәти вардыр.

Бурада гаршыја белә бир суал чыха биләр: шакирд әлавә информасија илә гаршылашмырса, онун билији тәкмилләшә биләрми? Апардығымыз тәдгигатлар бу суала мүсбәт чаваб вермәјә кифајәт гәдәр әсас верир. Бурада анчаг информасијанын артмамасыны көстәрән сәбәби гејд етмәклә кифајәтләнә биләрик. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әсас нитг һиссәләриндән һәр биринин тәдриси заманы синонимлик һаггында апарылан нәзәри вә практик ишләр ассосиасија үзәриндә гурулур вә буна әсасланыр; јә'ни шакирд әввәл она мә'лум олан информасијаны јени шәраитдә тәтбиг едирсә, фактик

Scanned with CamScanner

олараг о һеч бир јени информасија мәнимсәмәли олмур, мә'лум информасијаны садәчә олараг јени шәраитдә тәтбиг едир, нечә дејәрләр, ону «ишә салыр», һәрәкәтә кәтирир. Нәтичәдә ики газанч гејдә алыныр: шакирд әввәлчә јаранмыш стереотипи итирмир, ону «галынлашдырыр», тәкмилләшдирир; дикәр тәрәфдән, фәннин дахили мәнтиги әсасында јаранан психоложи ассосиасија мөһкәм мәнимсәнилмиш нәзәри биликләрин бачарыг вә вәрдишләрин елми зәминини тәшкил едир. Демәли, информасијанын кенишләнмәмәсинин сәбәби дедикдә, мәһз бу чүр ассосиасија әсасында верилмиш биликләр нәзәрдә тутулмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу јолла Азәрбајчан дилинин индики мәктәб курсунда шакирдләрә вериләчәк мә'луматы бир нечә дәфә артырмаг олар. Бу әмәлијјат шакирдләрин јорулмасына кәтириб чыхармыр, јүкләнмә факторуна да чеврилмир.

Орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда синонимләрин информасија тутуму експеримент јолу илә һәлл едилмәли, бу саһәдә биликләр силсиләси, онларын сәрһәди, һүдуду вә тәдричән артан мәзмуну елми чәһәтдән мүәјјәнләшдирилмәли вә әсасландырылмалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дили үзрә јени програмлар нитг инкишафы үзрә ишләри өн плана чәкмиш, буна хејли вахт ајрылмасыны тә'мин етмишдир. Лакин, тәәссүф ки, мәктәб тәчрүбәсиндә һәмин саһәдә апарылан ишләр сырасында синонимлик мәсәләләри чох сәтһи нәзәрә чарпыр; синонимлик үслубијјат мәшғәләләринин мараглы формасы олдуғу һалда, мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндә һәлә дә өзүнә лајиг олан јер тутмур.

Унутмаг олмаз ки, үслубијјат үзрә ишләр практик јолла бүтүн синифләрдә ил боју апарылмалыдыр. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, Азәрбајчан дили үзрә өјрәдилән мөвзуларын, демәк олар ки, һамысы нитг инкишафы вә үслубијјатла әлагәлидир. Бир мисала мүрачиәт едәк. Сөз јарадычылығы һаггында һарада вә нә гәдәр данышылмасындан асылы олмајараг, бүтүн һалларда синонимлик үзрә иш диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Фактик дил материаллары буна кениш имкан јарадыр. Нитг һиссәләринин тәдрисиндә һансы һалларда бу имканын олдуғу да нәзәрә алынмалыдыр. Фе'лин тәдрисиндә фе'л дүзәлдән шәкилчиләр дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләр һаггында синонимлик мәсәләләри илә бирбаша

CamScanner ile tarandı

бағлыдыр. Лакин бунунла кифајәтләнмәк доғру олмаз. «Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, фе'лин нөвләри вә формаларына аид верилмиш мә'луматлар нә дәрәчәдә синонимлик мәсәләләри илә әлагәләндирилмәлидир?» суалы да мүәллими дүшүндүрмәлидир.

Орта мәктәб курсунда синонимлик нә шәкилдә өјрәдилир? Бу саһәдә башлыча принсип нәдән ибарәтдир? Мөвчуд тәчрүбә бу суала артыг белә чаваб вермәји тәләб едир: синонимлик лексик-семантик планда тәдрис едилир. Фикримизчә, бу дүзкүн принсипдир. Лакин ону икинчи бир принсиплә тамамламаг зәруријјәти мејдана чыхыр. Мүәллимләр синонимләрин һәм дә структур-синтактик мөвгедән өјрәдилмәсинә мејл көстәрирләр. Бу, мүәллимә үслубијјат мәшғәләләрини чанландырмаг вә нитг һадисәләринә шакирдләрин һәссаслығыны артырмаг, нәтичәдә онларын дүзкүн данышыг техникасына јијәләнмәсини тә'мин етмәк үчүн вачибдир.

Синонимләр үзрә ишин апарылмасында Азәрбајчан дили дәрсликләри вә бунлары тамамлајан дәрс вәсаитләриндәки материалларла кифајәтләнмәк аздыр. Јери кәлдикчә (хүсусән 7—8-чи синифләрдә) елми вә публисистик үслуба аид материаллардан да истифадә етмәк лазымдыр. Елми үслубда чохвалентли сөз бирләшмәләрини садә типли синоним конструксијаларла әвәз етмәк үзрә апарылан иш чох сәмәрәлидир. Диггәт едилсә, бурада трансформасија илә гаршылашырыг. Инди методикада нитг инкишафы проблеми илә бағлы олан бүтүн саһәләрдә трансформасијанын кениш тәтбигинә еһтијач вардыр. Лакин бунлар бизим иш тәчрүбәмиздә һәләлик кифајәт гәдәр өзүнә јер тута билмәмишдир. Белә чалышмалар шакирдләрин нитгини јени-јени конструксијаларын һесабына зәнкинләшдирир, нәтичәдә онларын јекнәсәг конструксијалардан «јаха гуртармасына» имкан јараныр. Тәәссүф ки, тәчрүбәдә бу имканлардан, демәк олар ки, кениш истифадә едилмир.

Синонимлијин мәктәб курсунда шәрһи илә әлагәдар мүлаһизәләримизи мәтни—контекстуал синонимләр һаггындакы рә'ј вә тәклифләримизлә јекунлашдырмаг истәјирик.

Азәрбајчан дилиндә елә сөз вә сөз бирләшмәләри дә вар ки, онларын синонимлији јалныз мәтн дахилиндә ашкара чыхыр. Белә синонимләр һаггында шакирдләрдә (7 вә 8—чи

Scanned with CamScanner

синифлэрдэ) ајдын тэсэввүр јаратмаг үчүн мэктэб тэчрүбэсиндэ сынагдан кечирдијимиз бир иш нөвү илэ таныш олаг.

Эввэлчэ, ашағыдакы мэтн үзэриндэ шакирдлэрин мушаһидэси тэшкил едилди.

Иланла кирпинин дөјүшү чох чэкди. Кирпи иланы јемэк үчүн новбэти һүчума һазырлашырды. Илан исэ асанлыгла она јем олмаг истэмирди. Кирпинин бу һэмлэсини дэ илан башы илэ дэф етди. О зэһэрли дишини дэ ишэ салды, лакин кирпидэн чаныны гуртара билмэди. Кирпи инди дэ һүчумун планыны дэјишди, илана архадан һүчум етди. Артыг иланын ортасы онун ити дишлэринин арасында иди. Кирпинин ијнэли дэриси илан үчүн алынмаз гала олмушду...

Көрүндүјү кими мэтндэ **кирпи** вэ **илан** сөзлэри тэкрар едилир вэ ја эвэзликлэрлэ ифадэ олунур; белэликлэ, лексик тэкрарлар мејдана чыхыр.

Сонра шакирдлэрэ тэклиф олунду ки, мэтндэ **кирпи** вэ **илан** сөзлэрини башга сөзлэрлэ эвэз едиб тэкрарлары арадан галдырмаға чалышсынлар. Мэтн ашағыдакы шэкилдэ корректэ олунду.

Иланла кирпинин дөјүшү чох чэкди. Кирпи гыврылыб јатмыш овуну јемэк үчүн нөвбэти һүчума һазырлашырды. Гыврылыб ачылан чил-чил гамчы исэ асанлыгла она јем олмаг истэмирди. Ијнэли јумагын бу һэмлэсини дэ илан башы илэ дэф етди. Чил-чил шаллаг зэһэрли дишини дэ ишэ салды. Лакин кирпидэн чаныны гуртара билмэди. Ијнэлэрлэ өртүлмүш боз јумаг инди дэ һүчумун планыны дэјишди, илана архадан һүчум етди. Артыг дэһшэтли гамчынын ортасы онун ити дишлэринин арасында иди. Кирпинин ијнэли дэриси илан үчүн алынмаз гала олмушду...

Һэр ики вариант мүгајисэ едилэрэк нэтичэ чыхарылды ки, мэтнин эввэлки вариантында тэкрар олунмуш **кирпи** вэ **илан** сөзлэри икинчи вариантда бэдии сөз вэ образларла ифадэ едилмишдир; елэ бу сэбэбдэн дэ тэкрарлар арадан галдырылмышдыр.

Шакирдлэр гејд етдилэр ки, икинчи вариант, һэгигэтэн, биринчидэн јахшы охунур; јоручу дејил, услуби бахымдан даһа јеткиндир.

Ахырда мүэллим шакирдлэрэ изаһ етди ки, синоним ады алтында өјрэнилэн сөзлэри даһа кениш мэ'нада баша дүшмэк лазымдыр. Бэ'зэн ајрылыгда синонимэ һеч охшамајан сөзлэр мэтндэки мэ'насына көрэ синоним ола билэр; белэ сөзлэр **м э т н и с и н о н и м л э р** һесаб едилир. Бу кими мэ'луматлар синонимлэрин орта мэктэбдэ өјрэнилэн информасија тутумуну мүэјјэн дэрэчэдэ кенишлэндирмэклэ нэтичэлэнир вэ бу, практик саһэдэ өз фајдасыны көстэрир. Һэр һалда бу јол образлы данышыға апаран сэмэрэли јоллардан бириндир. Синонимлэрин информасија тутумуну бурада бир гэдэр кенишлэндирмэк олар. Лакин бу ишин о гэдэр бөјүк сэмэрэси вардыр ки, бир гэдэр артыг информасијанын мэнимсэнилмэсинэ сэрф едилэн эмэк сонралар нитг инкишафы үзрэ сэмэрэсиз сэрф едилэн эмэји эвэз едир. Нэтичэдэ шакирдлэрин синонимлэрэ даир информасија тутумунун үмуми мэнзэрэси сабит галыр. Ону да гејд едэк ки, бу бахымдан информасија тутумунун сабитлијини позмаг олар. Алынан фајданын өлчүсү белэ һалларда элавэ информасија илэ шакирдлэри таныш етмэк үчүн эсас ола билэр.

Бурада заһирдэ олмајан бир чэһэти дэ нэзэрэ чатдырмаг лазымдыр. Бир һалда информасија аз-чох кенишлэнирсэ, дикэр һалда бунунла элагэдар олараг информасија бир о гэдэр бэ'зэн ондан да чох гысалыр, ихтисар едилир. Ејни вэзијјэтэ мэтни синонимлэр үзрэ верилэн мэ'луматын мэнимсэнилмэсиндэ раст кэлирик. Бачарыг вэ вэрдишлэрин параметри о гэдэр кенишлэнир ки, информасија тутуму артмыр, артса да сонралар тэнзим едилир вэ гысалыр.

CS CamScanner ile tarandı

СӨЗҮН ТЭРКИБИНЭ КӨРЭ ТЭҺЛИЛИНДЭН ИСТИФАДЭ ҺАГГЫНДА

Һэсэн НЭСИРОВ
М. Ф. Ахундов адына ПРДИ-нун досенти

Азэрбајчан дили дэрслэриндэ лүғэт үзрэ апарылан ишлэрин еффективлијиндэ башлыча васитэлэрдэн бири сөзүн тэркибинэ көрэ тэһлилидир.

Тэчрүбэ вэ мүшаһидэлэр көстэрир ки, шакирдлэр сөзүн тэркибинэ көрэ тэһлили јолу илэ онун (сөзүн) лексик вэ грамматик, һэгиги вэ мэчази мэ'наларыны даһа мүкэммэл өјрэнир, мөһкэм јадда сахлајырлар. Онлар ејни заманда сөзүн структурасы һаггында дүзкүн тэсэввүрэ малик олур, сөз јарадычылыг просесини даһа јахшы дэрк едирлэр. Бүтүн бунлар мэктэблилэрин лүғэт еһтијатларынын зэнкинлэшмэсинэ бөјүк көмэк көстэрир.

Гејд едэк ки, методик эдэбијјатда, эн башлычасы исэ, тэдрис просесиндэ сөзүн тэркибинэ көрэ тэһлили илэ сөзүн

Scanned with CamScanner

гурулушуна көрә тәһлили чох вахт ејниләшдирилир, онлар арасында фәрг гојулмур. Доғрудур, һәмин ики тәһлил арасында чох јахынлыг, охшарлыг вардыр, лакин әслиндә онлар лингвистик тәһлилин ајры-ајры формаларыдыр.

Сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндә, мә'лум олдуғу кими, көк вә шәкилчи мүәјјән едилир, онларын характер әламәтләри изаһ олунур, ајдынлашдырылыр. Азәрбајҹан дилиндә елә сөзләр вар ки, онларын мә'насы сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндән сонра даһа јахшы баша дүшүлүр. Мәсәлән, **мәһсулдар** сөзү көк вә шәкилчијә ајрылдыгдан сонра мә'лум олур ки, һәмин сөз **мәһсул** көкү илә **дар** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Шакирдләр бә'зән сөзүн, хүсусән мәнимсәнилмәси чәтин олан сөзүн тәркибини дүзкүн өјрәнә билмәмәләри үзүндән садә сөзләри дүзәлтмә сөзләрлә гарышдырыр, нәтиҹәдә **һесабдар, анбардар, әмәкдар, әмәкдаш, силаһдаш, сирдаш** гәбилли сөзләри садә сөзләр кими изаһ едирләр. Бу нөгсан синтактик тәһлилә дә өз мәнфи тә'сирини јетирир; фе'ли сифәт, фе'ли бағламалар бә'зән синтактик вәзифәсинә көрә хәбәр кими тәһлил олунур.

Сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндә шакирдләрин диггәтини мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар шәкилчиләр үзәринә јөнәлтмәјин, онларда сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр һаггында ајдын тәсәввүр јаратмағын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәктәблиләр билмәлидирләр ки, бә'зи **сөздәјишдиричи шәкилчиләр дә, сөздүзәлдичи** шәкилчиләр кими, сөзүн гурулушунда мүһүм рол ојнајыр. Лакин сөздәјишдиричи шәкилчиләр бу вә ја дикәр сөздән јени мә'налы сөзләр дүзәлтмир, онлары јалныз формаҹа фәргләндирир; мәсәлән, **китаб**—китабым, китабын, китабы, китабымыз, китабыныз, китаблары; **јаз**—јазды, јазмыш, јазыр, јазаҹаг, јазар, **ач**—ачыр, ачды вә с.

Мә'лум олдуғу кими, бир чүр јазылан **-даш, -кар, -кил, -дар** гәбилли шәкилчиләр ҹүмләдәки јеринә көрә мүстәгил сөз кими ишләнә билир. Одур ки, сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндә һәм шәкилчи, һәм дә мүстәгил сөз кими чыхыш едән белә дил ваһидләри һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг лазымдыр. Онлар анламалыдырлар ки, белә амоним дил ваһидләри јалныз мәтн дахилиндә конкрет мә'на билдирир; мәсәлән, «Әмәкдар мүәллим валидејнләр јығынҹағында мараглы чыхыш етди». «Машынымыз **дар** бир чығырла хејли ирәлиләдикдән сонра асфалт јола чыхды» вә с.

CamScanner ile tarandı

Сөзүн тәркибини јахшы өјрәнмәк дүзкүн јазы вәрдишләринә јијәләнмәклә дә сых бағлыдыр. Белә ки, бир сыра сөз көкләринин вә шәкилчиләринин јазылышында дилин грамматикасы әсас тутулур. Мәсәлән, дәрәҹә әламәти гәбул едән сифәтләрин (сарымтыл, бозумтул, ағымсов, дәлисов, узунсов), сыра сајларынын (алтынҹы, једдинҹи, бешинҹи, онунҹу) дүзкүн јазылышыны тә'мин етмәк үчүн сифәтин дәрәҹә әламәтләрини вә сыра сајларынын шәкилчиләрини, онларын орфографијасыны өјрәнмәк чох ваҹибдир.

Елми-методик әдәбијјатда сөзүн тәркибинә көрә тәһлилини мүхтәлиф моделли сөзләр үзәриндә апармаг тәклиф олунур. Мәсәлән, Ә. Әфәндизадә ашағыдакылары әсас тутур:[1]

1) ики вә даһа артыг сөздәјишдиричи шәкилчиси олан сөзләр үзәриндә: **јаз-ыр-ам, гуш-лар-ын** вә с.

2) ики вә даһа артыг сөздүзәлдичи шәкилчиси олан сөзләр үзәриндә: **ов-чу-луг, гур-ғу-лу** вә с.

3) бир сөздәјишдиричи шәкилчиси олан сөзләр үзәриндә; **кол-хоз-чу-лар, сир-да-шым** вә с.

4) бир нечә сөздүзәлдичи вә бир нечә сөздәјишдиричи шәкилчиси олан сөзләр үзәриндә: **чал-ғы-чы-лар..**

5) бир сөздүзәлдичи вә бир нечә сөздәјишдиричи шәкилчиси олан сөзләр үзәриндә: **иш-чи-ләр-дән..**

Шүбһәсиз ки, сөзүн тәркибинә көрә тәһлилинин јухарыда гејд едилән моделләр үзрә апарылмасы тә'лим бахымындан чох фајдалыдыр. Лакин бунунла белә, һәмин вариантларын сечилмәсиндә бә'зи чәтинликләр дә гаршыја чыха билир. Тәсадүфи дејил ки, бу чәтинлијн Ә. Әфәндизадә өзү тәсдиг едәрәк «Грамматик тәһлил һаггында» адлы китабчасында јазыр: «Әлбәттә, јухарыда, хүсусән сон үч маддәдә көстәрилән типли сөзләри тәһлил етмәкдә шакирдләр нисбәтән чәтинлик чәкә биләрләр. Мәһз буна көрә дә илк дөврләрдә (индики IV синифдә—**h. H.**) белә тәһлилә чох да мејл едилмәмәлидир. Лакин шакирдләрә бу һагда үмуми бир тәсәввүр вермәк лазымдыр. Онлар билмәлидирләр ки, бир сөздә бә'зән бир нечә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчи дә ола биләр» (сәһ.19).

Сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндә чәтин мәнимсәнилән сөздүзәлдичи шәкилчиләрә хүсуси диггәт јетирмәк, сөздәјишдиричи шәкилчиләр һаггында имкан дахилиндә әтраф-

[1] Бах: Грамматик тәһлил һаггында, Бирләшмиш нәшријјат, Бакы, 1958, сәһ. 18—19.

3*

лы мә'лумат вермәк лазым кәлир, чүнки шакирдләр бу барәдә кениш тәсәввүрә малик олмурлар. Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәблиләр сөздәјишдиричи шәкилчиләрә аид мисал сөјләјәркән һал, мәнсубијјәт шәкилчиләринин— исим категоријасына аид шәкилчиләрин адыны чәкмәклә кифајәтләнирләр. Һалбуки дилимиздә мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид башга сөздәјишдиричи шәкилчиләр дә аз дејил.

РЕПҚ-77

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Әли ИБРАҺИМОВ
Күрдәмир шәһәр 1 №-ли мәктәбин мүәллими

«Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програмлары вә режими һаггында» ҮИК(б)П МҚ-нын 1932-чи ил 25 август тарихли мә'лум гәрарындан Сов.ИКП XXV гурултајына гәдәр бөјүк партија сәнәдләриндә шакирдләри мүстәгил әгли вә әмәли фәалијјәтә һазырламаға даир рәһбәр көстәриш һәмишә ајдын, гырмызы хәтлә гејд едилир. Дидактиканын бу вачиб принсипи идеоложи ишимизин, тәрбијә просесинин әсас принсипинә чеврилмишдир. Демәли, шакирдләрин мүстәгил әгли вә әмәли фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси мүасир совет мәктәбиндә хүсуси әһәмијјәт газаныр вә бизим һәр биримизи бу саһәдә даһа јахшы ишләмәјә, јени-јени ахтарышлара руһландырыр.

Бизим көркәмли халг мүәллимләримиз һәмишә белә бир идеја тәтбиг едибләр ки, ушаг кәрәк мәктәбә һәвәслә кәлсин, бир күн дәрсдән галанда дахили нараһатлыг һисс етсин, мәктәб, дәрс һәсрәти чәксин.

Һәр бир дәрсдә ушағын билији артмаса, мә'нәви аләми зәнкинләшмәсә, руһу шад олмаса, о, дәрсә мараг көстәрәрми? Јох. Бәс нә етмәлијик? Дәрсин мараглы кечмәси вә сәмәрәли олмасы үчүн бир чох үсул вә пријомлардан истифадә олунур. Бу чәһәтдән вачиб шәртләрдән бири дә тә'лим просесиндә шакирдләрин мүстәгиллијини тәшкил етмәкдән ибарәтдир.

«Дил-әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил ишләринин мәзмун вә формалары һансылардыр?», «Дил-әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгиллијинин дәгиг ме'јары нә илә өлчүлмәлидир?» кими мәсәләләр методиканын саһәсидир. Бу барәдә һәр бир дил-әдәбијјат мүәллими камил билијә малик олмалыдыр.

CamScanner ile tarandı

Мән исә өз тәчрүбәмдән сөһбәт едирәм, демәли, сөһбәтимизин мөвзусу вә мәзмуну ирәлидә дедијимиз о үч јол ајрычындан бири илә бағлыдыр. Бу јол ајрычына биз вә һәр биримиз өз иш тә'ригимиз, өз габилијјәтимизлә кәлә биләрик. Одур ки, бизим һәр бирмизин иш тәчрүбәси башгасы үчүн мүтләг нүмунә ола билмәз. Истәсәк, о иш тәчрүбәсиндән истифадә едә биләрик. Лакин габагчыл тәчрүбәни үмумиләшдириб, ондан јарадычылыгла истифадә етмәк хејирли олур.

«Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси»ндә (I чилд, сәһ. 194-дә) мараглы бир методик көстәриш вар. Бурада дејилир ки, «Шакирдин әдәбијјатдан мүстәгиллијини мүәјјән етмәк үчүн ме'јар көстәрмәк мүмкүндүр.

1. Бәдии әсәри ајдын, рәван вә тә'сирли, ифадәли оху бачарығыны шакирдин мүстәгиллијинин биринчи пилләси кими гәбул едирик.

2. Шакирдин бәдии әсәрин маһијјәтинә нүфуз етмәк габилијјәти, бизим фикримизчә, мүстәгиллијин икинчи мәрһәләсидир.

Бәдии әсәрин маһијјәтинә нүфуз етмәк (бәдиилик дәрәчәси) дејәндә нәји баша дүшүрүк? Бәдии әсәрин идеја-мәзмунуну, јазычынын ичтимаи-сијаси мөвгејини, үслубуну анламаг, ондан тә'сирләнә билмәк, бәләдлик демәкдир.

3. Газанылмыш билик, бачарыг вә вәрдишләри шакирдләрин таныш олмајан башга бир бәдии әсәр үзәриндә тәтбиг етмәк бачарығы мүстәгиллијин үчүнчү пилләсидир. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллијинин ме'јары көстәрилән үч пилләнин мәчмуу илә мүәјјән едилир.

Шакирд билик, бачарыг вә вәрдишләри тәтбиг едәркән кечмиш тәсәввүрләринин тәәссүратыны чәмләјир, тәзә өјрәнилән әдәби әсәрин идеја-мәзмунуну гавраjыр, орада ирәли сүрүлән фикри гијмәтләндирир, тәсвир олунан образлара јазычынын бәдии-естетик мөвгејинә мүнасибәтини ајдынлашдырыр».

Мән, бир мүәллим кими, бу методик нәтичә илә разыјам вә өз тәчрүбәмдә онун доғрулуғуну ашкар етмишәм. Кифајәт гәдәр мисал көстәрә биләрәм. Мәсәлән, VI синифдә С. Рүстәмин «Азәрбајчана кәлсин» ше'рини тәдрис едәркән, һәр шеј-

Scanned with CamScanner

дан әввәл, онун ифадәли, рәван охунмасына наил олурам. Ше'рин идеја-мәзмунуну ачмаг үчүн шакирдләрин әсәр үзәриндә ишинә хүсуси әһәмијјәт верирәм. Бу саһәдә ше'рин ахырында верилән суаллар вә «VI синифдә әдәбијјат дәрсләри» китабы мүәллимә јахындан көмәк көстәрир, дүзкүн истигамәт верир. Шакирдләрә ашағыдакы суаллары верир вә чаваблары китабдан тапыб јазмаларыны тапшырырам:

1. Чичәкләнән Совет Азәрбајчаны ше'рин һансы мисраларында тәрәннүм олунур?

2. Шаир өлкәмиздә хошбәхт һәјат сүрән халгларын достлуғуну нечә тәсвир едир?

3. Азәрбајчан халгынын гонагпәрвәрлији, бәрәкәтли не'мәтләримиз ше'рин һансы бәндиндә даһа көзәл тәсвир едилир?

4. Шаир зәһмәт адамларына һүсн-рәғбәтини нечә тәрәннүм едир?

Шакирдләр әсәрин мәзмунуну мәнимсәдикләриндән белә суаллара һәвәслә чаваб верирләр.

Ше'рин идеја-бәдии хүсусијјәтләрини дәгигләшдирмәк үчүн, мүсаһибә үсулу илә ше'ри јекунлашдырырам.

Биринчи дәрсдә ше'рин һәр мисрасынын 14 һечадан ибарәт олдуғуну, белә мисраларын 7-7 бөлүндүјүнү өјрәтмәклә бу чәһәтдән оху техникасы гајдасыны да баша салырам.

Јери кәлмишкән демәк истәјирәм ки, үмумијјәтлә мәктәбдә шакирдләри әгли чәһәтдән ишләдән, онлары мүстәгил дүшүнмәјә вә мүстәгил нәтичә чыхармаға истигамәтләндирән суал вә тапшырыглар үзәриндә аз ишләдирик. Дәрслик вә методик әдәбијјатда һәлә дә суал вә тапшырыгларын гојулушу шакирдләрин әгли инкишафыны тә'мин етмәјә истәнилән сәвијјәдә хидмәт етмир.

Мән өз тәчрүбәмдә буну әсас көтүрүрәм ки, шакирдләри елә суал вә тапшырыг үзәриндә ишләдим ки, чаваблары әтрафында онлар өзләри дүшүнсүн, ахтарсын вә лазыми нәтичәјә кәлсинләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, Алмаз вә Чамал («Алмаз») кәндә нә үчүн кәлмишдир? типли суаллар шакирдләри аз дүшүндүрүр, онлары бәдии әсәр үзәриндә ишләмәјә зәиф истигамәтләндирилир.

Анчаг: 1. Чамалын кәнддән гачмасына сиз нечә бахырсыныз?

CamScanner ile tarandı

2. Алмаз өз вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирмәк үчүн һансы чәтинликләрлә үзләшмәли олур? вә с. суаллар шакирди ишләдир, бәдии әсәр үзәриндә јардычылыг ахтарышлары апармаға тәһрик едир вә јахшы нәтичә верир.

Мүасир методика тәләб едир ки, тә'лими фәаллашдырмаг ишиндә шакирдләрлә апарылан мүстәгил ишләрин јени формаларыны ахтарыб тапмаг лазымдыр.

Илләрдән бәри мәни дүшүндүрән вә тәчрүбәдә чәтинликләрлә растлашдыран башга бир мәсәләнин үзәриндә бир гәдәр мүфәссәл дајанмаг истәјирәм.

Бу да проблем мәсәләләр үзәриндә шакирдләри ишләтмәкдир. Мәнә елә кәлир ки, мүасир әдәбијјат китабларынын вә методик васитәләрин ән башлыча гүсуру бәдии әсәрләри, ән јахшы һалда бәдии образларын тәһлили илә мәһдудлашдырмагдыр.

«Өлүләр» вә «Абшерон» кими әсәрләрин мәктәб дәрсликләриндәки тәһлили мәһз беләдир.

Шакирдләр охујур, мәзмунла таныш олур. Амма тәһлилә кәләндә Шејх Нәсруллаһ, Искәндәр, Таһир вә уста Рамазан сурәтләри һаггында мә'луматдан кәнара чыха билмирләр. Олур ки, мән бәдии әсәр үзәриндә шакирдләри мүстәгил ишләдәркән конкрет нүмунәләр әсасында онлары инандырырам ки, Ч. Чаббарлынын сәнәткарлыг мәһарәти Аллаһверди, Имамверди, Саламов вә башгалары кими типик вә колоритли инсан характерләри илә мүәјјәнләшмир. Белә ки, даһа чох дөврүн, заманын вачиб проблемләрини ирәли сүрүб һәлл етмәсиндәдир. Филоложи тәдгигатда олдуғу кими, мәктәб тәчрүбәсиндә дә мәсәләнин мәһз бу чүр гојулуб һәлл олунмасы заманы шакирдләр даһа кениш вә әһатәли дүшүнмәли олур, әтрафлы вә мүстәгил нәтичә чыхармагда чәтинлик чәкмирләр. Ишин бу чүр тәшкили шакирдләри образларын тәһлилиндән чыхардыр; мәсәлән, Аллаһверди вә Имамверди, Саламов вә Ағамјан вә с. образларын сәчијјәсини драматургун мәһз нечә јаратдығы илә мәһдуд етмир вә өјрәнирләр ки, Ч. Чаббарлы «1905-чи илдә» драмында ашағыдакы проблемләри ирәли сүрмүш вә һәлл етмишдир:

1) Загафгазија халгларынын гәдим вә сарсылмаз достлуғу;

2) Бакыдакы ингилаби һәрәкат;

3) Чаризмин милли гырғын сијасәтинин ифшасы;

4) Јерли буржуазијанын һијләкәрлији вә сатгынлығы.

Scanned with CamScanner

Мә'лумдур ки, әдәбијјат инчәсәнәтин башга нөвләри илә, хүсусән рәссамлыг вә мусиги илә даһа јахындан бағлыдыр. Әдәбијјат дәрсләринин инчәсәнәтин бу нөвләри илә әлагәләндирдикдә шакирдләрин естетик тәрбијәсинә даһа јахшы тә'сир етмәк олур. Онларын дәрсә олан марағлары даһа да артыр. Бу чәһәтдән образларын портрети мәсәләсинә хүсуси фикир верирәм. Шакирдләр образын, хүсусән әсәрин гәһрәманынын харичи көрүнүшүнү әкс етдирән тәсвирләри сечирләр.

Шакирдләрә тапшырырам ки, һәмин тәсвир әсасында образын портретини чәксинләр. Шакирдләр бу саһәдә чәтинлик чәксәләр дә бир-бириндән фәргләнән портрет јарадырлар. Бә'зән бир синифдә бир-ики јахшы рәсм чәкән шакирдә раст кәлмәк олур.

Шакирдләрин зеһни фәалијјәтинә әлин ишләмәси мүсбәт тә'сир көстәрир. Мән чохиллик тәчрүбәмдә беләә бир методик пријома хүсуси әһәмијјәт вермишәм.

Мән шакирдләрин ишини јүнкүлләшдирмәк үчүн мүәллимин мүһазирәсини гејд етмәк бачарығы әлдә етмәләринә чалышырам. Бу да елә бир нөв мүстәгил иш һесаб едилир.

Әсәрин форма хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг мүәллимин изаһатындан сонра схемләр тәртиб етдирирәм. Бу да шакирдләрин башга әсәрләр үзәриндә мүстәгил ишләмәсинә имкан верир. Мәсәлән, М. П. Вагифин «Дурналар» гошмасыны тәдрис едәркән әввәл гошма һаггында мә'лумат верирәм: Лирик жанрын бир нөвү олдуғуну, һеча вәзниндә јазылдығыны, һәр мисранын 11 һечадан ибарәт, 3—5, бә'зән 6—8 бәндли олдуғуну, һәр бир мисранын 5—6; 6—5 вә ја 4—4—3 шәкилдә бөлүндүјүнү дејиб, «Дурналар» гошмасыны ашағыдакы бөлкү әсасында охујурам:

Бир заман һавада ганад сахлајын, = 11
(6) (5)
Сөзүм вардыр мәним сизә дурналар!
(4) (4) (3) =11

Бә'зән ше'рин бөлкүсүнү мүәјјәнләшдирмәји шакирдләрә һәвалә едирәм. Тәдричән шакирдләрин әксәријјәти ше'рин оху техникасына јијәләнирләр.

Оху просесиндә шакирдләрә ајдын олур ки, мисраларда вә бәндләрдә гафијәдән сонра тәкрар едилән ејни сөзләр рәдиф адланыр.

Сонра схем тәртиб етмәләрини тапшырырам. Белә бир схем һәм әдәбијјат нәзәријјәси һаггында верилән мә'луматы

CS CamScanner ile tarandı

дәринләшдирир, һәм дә әсәрин мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә, онун бәдии тәһлилинә јахындан көмәк едир.

М. П. Вагифин «Дурналар» гошмасынын гурулушуна аид схем

Бәнд
I
(ачыг) а (сахлајын)
(гафијә) б (сизә)—(рәдиф) с. дурналар
(ачыг) а (кәлирсиз)
(гафијә) б (бизә)—(рәдиф) с. дурналар

Бәнд
2
(гафијә) в (елләри)
(гафијә) в (јоллары)
(гафијә) в (телләри)
(гафијә) б (дүзә) —(рәдиф) с. дурналар

Бәнд
3
(гафијә) г (фәрағындајам)
(гафијә) г (чырағындајам)
(гафијә) г (сорағындајам)
(гафијә) б (көзә) —(рәдиф) с. дурналар

Бәнд
4
(гафијә) д (аваз)
(гафијә) д (сәрәфраз)
(гафијә) д (пәрваз)
(гафијә) б (көзә) —(рәдиф) с. дурналар

Мән шакирдләрдә мүстәгиллији инкишаф етдирмәк үчүн башга тәдбирләрдән дә истифадә едирәм. Мәсәлән, бир јазычынын һәјат вә јарадычылығыны тәдрис едәркән синфин бүтүн шакирдләрини коллектив сурәтдә һәмин јазычынын һәјат вә јарадычылығы үзәриндә ишләдирәм. Бу мәгсәдлә онлара албом тәртиб етдирирәм.

Бир нүмунә

Мә'лумдур ки, М. Ә. Сабир әдәбијјат тарихимизә јенилик кәтирән, вәтәнә, халгына мөһкәм телләрлә бағлы олан бир сәнәткардыр. Мәһз буна көрә дә IX синифдә шаирин һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәсинә 13 саат вахт ајрылмышдыр.

Scanned with CamScanner

Шакирдләри Сабирин һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар олараг албом үзәриндә ишләдирәм. Бу вахт шакирдләр даһа дәриндән дәрк едирләр ки, Сабир ше'римиздә ингилаби сатиранын банисидир.

О, ше'рдә јени чығыр ачмыш новатор шаирдир. О, әсәрләри илә өз инсани һүгуглары уғрунда мүбаризәјә галхан зәһмәткешләрә, халгымыза көмәк етмиш, парлаг дүһасы илә гаранлыглара ишыг сачмышдыр.

Албомун тәртиби үчүн ашағыдакы суаллары шакирдләрә әввәлчәдән јаздырырам.

1. Сабирин аиләси һаггында мә'лумат.
2. Сабирин тәһсили вә тәрбијәси.
3. 1905-чи ил ингилабы вә Сабир.
4 Сабир вә «Молла Нәсрәддин» журналы.
5. Сабирин Иран вә Түркијә ингилабларына мүнасибәти.
6. Сабирин мөвһумат вә чәһаләт әлејһинә мүбаризәси.
7. Онун гадын азадлығы уғрунда мүбаризәси.

Шакирдләр бу суаллар әтрафында шаирин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси просесиндә чаваблар ахтарыр вә албому тәртиб едирләр.

Дәрс дедијим VIII—X синиф шакирдләри тәрәфиндән рус вә Азәрбајчан јазычыларынын һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән 25 албом тәртиб едилмишдир.

ЈЕНИ ДИДАКТИК ВӘСАИТ ВӘ ОНДАН ОПТИМАЛ ИСТИФАДӘ ЈОЛЛАРЫ

Һәсәнбала **МӘММӘДОВ**
Гусар рајону, Аваран кәнд мәктәбинин мүәллими

Һеч бир дидактик материал вә ја тәдрис вәсаити тә'лим просесинин еффектлијини јүксәлтмәјә зәманәт верә билмәз. Б. И. Ленин өјрәдир ки, мүһазирәләрин мувәффәгијјәти, һәр шејдән әввәл, мүһазирәчиләрин тәркиби вә шәхси кејфијјәтләри илә мүәјјән олунур. Бу һикмәти «Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар»[1] китабынын кириш һиссәси «Һәр шеј карточкалардан истифадәни мүәллимин бачарыгла вә дүзкүн тәшкил етмәсиндән асылыдыр» (сәһ. 8) ифадәси илә бизә бир даһа хатырладыр.

[1] Ә. Әфәндизадә, Ә. Кәлбәлијев, Н. Әһмәдов «Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар» (4-чү синифләр үчүн) Бакы, «Маариф», 1977.

CamScanner ile tarandı

Биз һәмин вәсаитдән бир нечәсини алыб, карточкалары кәсәрәк аг кағызлара јапышдырдыг. Методбирләшмәдә онларын програм үзрә ардычыллығыны, Азәрбајчан дилинин тәдрисиндәки системинин мүәјјәнләшдирдикдән сонра тапшырыгларын ичрасыны јохламаг вә шакирдләрин фәалијјәтләрини идарә етмәк үчүн экс-әлагә каналларыны тә'јин етдик. Һазырланмыш карточкалары шәффаф полиетилен зәрфләрә гојараг үзәриндә мувафиг кодлары вә алтернативләри јаздыг. Вәсаитдә кифајәт гәдәр вариантда тапшырыгларын верилмәси (243 карточка вә рабитәли нитг үчүн 24 мәтн) тә'лимин там фәрдиләшдирилмәсинә вә шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтләринин оптимал идарәсинә шәраит јарадыр. Һәр бир шакирд карточканы алан кими ондакы тапшырығы ән'әнәви јолла дәфтәриндә ичра едир, әлавә олараг шәрти ишарәләринә көрә онун кодларыны тапыр. Бу, һәм ики-үч дәгигә әрзиндә бүтүн синиф үзрә шакирдләрин карточкаларла ишини гијмәтләндирмәк үчүн мүәллимә имкан верир, һәм дә шакирдләри даһа чох чалышма үзәриндә ишләтмәклә интенсивлијин јүксәлдилмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, апострофун бурахылдығы һечанын көстәрилмәсини тәләб едән 4 нөмрәли карточканын дүзкүн чавабларынын «ачары» 11001111010 олмалыдыр. Шакирдләрдән фәргли олараг мүәллим һәр карточканын архасында кизли шрифтләрлә јазылмыш бу чүр «ачар»ларын көмәји илә һәмин дәгигә тапшырығы ичра етмиш шакирдин һәм билик, бачарыг вә вәрдишләриндәки, һәм дә дүнјакөрүшүндәки— тәрбијәсиндәки гүсуру, чатышмазлығы дәгиг мүәјјәнләшдириб арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр, тапшырыглар системини мүәјјән едә билир. Конкрет бир нүмунә. Тутаг ки, 177 нөмрәли карточкада верилмиш чүмләләрдә хитаблары тапмаг вә чүмлә үзвләриндән онлары ајырмаг үчүн ишләдилмиш дурғу ишарәләрини көстәрмәк тәләб олунур. Әлавә тапшырыгда исә көстәрилмишдир ки, хитабларын чүмләдә нечәнчи сөз олдуғуну јазмаг лазымдыр. Карточканын архасындакы «үбдүниб» ачары мүәллимә хатырладыр ки, һәр чүмләдә хитабын јерини көстәрән рәгәмләрин баш һәрфләри, шакирдләрин тапдығы кодлар сырасыны әмәлә кәтирмәлидир:

1,5,
2,2,
3,2,
4,3,
5,4,

Scanned with CamScanner

6,5,
7,3,

Рәгәмләрдә вә веркүлләрдә сәһв едән шакирдләр 176 нөмрәли карточканын ичрасына башлајыр вә дәрслијин 45-чи сәһифәсиндәки хитабләра аид зәрури мә'луматла јенидән таныш олурлар. Ајдындыр ки, онларын нә хитабләра, нә дә хитабларда дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдаларына аид биликләри там дејил. Рәгәмләри дүз, веркүлләри сәһв јазанлар диггәтсизлик етдикләри үчүн һәмин тапшырығы тәкрар јеринә јетирирләр. 1—4-чү кодларын бир ваһид азалдылмасы оңу тапан шакирдин хитаблары јох, хитабларда дурғу ишарәләрини јахшы билдијинә шаһидлик едир. Һәмин шакирд хитабларын тапылмасыны тәләб едән 178 нөмрәли карточканы алыр. Кодларда 15-дән бөјүк рәгәми јазан шакирдә тәкчә тәдрис едилән мөвзуну јох, һәм дә диггәтли олмағы өјрәтмәк лазымдыр. Чүнки онун ишләдији мәтндәки чүмләләрин һеч бириндә 15-дән артыг сөз јохдур.

Көстәрдијимиз принјом ән'әнәви үсулдан гат-гат үстүн олмасына бахмајараг, онда әкс-әлагәнин олмамасы иш темпинин сүр'әтини азалдыр.

Буну нәзәрә алараг биз кодлашдырылмыш карточкаларда, мүәллимин јухарыда гејд етдијимиз ишини, һәр бир карточканын архасында јаздығымз дахили әкс-әлагә јарадан алтернативләрлә әвәз етдик. Гејри-ихтијари оларағ автоматик идарә олунан програмлашдырылмыш тә'лим просеси јаранды. Елә бир просес ки, орада нә мүрәккәб техники гурғулара, нә зәнкин кабинетләрә, нә дә хүсуси һазырлыг тәләб едән кәркин мүәллим әмәјинә еһтијач вардыр. Тапшырығы ичра едиб гуртаран шакирд карточканын архасына бахараг, орадан тапдығы кодлара мүвафиг алтернативи ахтарыр вә онун јанындакы мө'тәриздә нөвбәти ичра олунмалы сәһифәнин, параграфын, тапшырығын вә ја карточканын нөмрәсинә раст кәлир. О, көстәрилмиш мәнбәдән сәһвләрин ислаһы үчүн вә ја јени тапшырығын ичрасы үчүн зәрури информасијаны алыб алгоритми тәшкил едән карточкаларла иши давам етдирир. Мәсәлән, 35 нөмрәли карточканын архасында ики алтернатив: «Дүздүр» → (К 38) вә «Дүз дејил» → (К 33) јазылмышдыр. Кодлары дүз тапан шакирд јени билији (сөзүн ортасында самитләрин јазылышы вә тәләффүзү гајдалары) вә онун тәтбиги бачарыгларыны јохлајан 38 нөмрәли карточканы алыб тапшырығы ичра етмәјә башлајыр. Кодларда сәһвә јол верән шакирд исә → К 33 ишарәсинин тәләби илә 33 нөмрәли карточкадакы чалышманы тәкрар јеринә јетирир.

Дахили әкс-әлагәни тә'мин едән мәзмуна малик һәмин карточка (34) 35, 36, 37 нөмрәли карточкаларда сәһвә јол верән шакирдә сөзүн сонунда самитин кар вә ја чинкилтили олдуғуну тапмаг үчүн һансы үсулдан истифадә етмәк лазым олдуғуну хатырладыр. Әкәр о, 33 нөмрәли карточканын да дүзкүн кодларыны тапа билмәсә, әкс-әлагә алтернативинин көстәриши илә дәрслијин 68-чи сәһифәсиндәки јаддашы тәкрарлајачаг вә карточкадакы тапшырығын ичрасында бурахдығы сәһвләри ислаһ едәчәкдир.

Тутаг ки, шакирд бу сәһифәдәки информасијаны да мүстәгил гавраја билмәмишдир. Ишин нәтичәсини ифадә едән алтернатив ону дахили әкс-әлагә дәфтәриндәки иллүстрасија илә гаршылашдырачагдыр. Тәбиәт һадисәләринин грамматик гајдалара охшарлығына әсасланараг информасија гәбулуну максимум адаптасија едән бу әјанилик гаврама просесини тә'мин едә билмәсә, шакирд ја алтернативин көстәриши илә, ја да зәрури еһтијачына көрә әлини галдырыр. Карточкасындакы тапшырығы вә ја карточкалар системинин мүәјјән бөлмәсини јеринә јетириб гуртармыш шакирдләрдән алтернативин тапшырығы илә һамилик һүгугу аланы дәрһал әлини галдырмыш јолдашынын көмәјинә кәлир. Белә шакирд јохдурса, мүәллим өзү јардыма еһтијачы олан шакирдин кодларына әсасән фәалијјәтини тәһлил едир, билик, бачарыг вә вәрдишләриндәки гүсуру мүәјјәнләшдирәрәк ону арадан галдырмаг үчүн зәрури мәсләһәтләр верир, ејни заманда шакирдин кәләчәк тә'лим фәалијјәтини тәшкил етмәк үчүн карточкалар системини тә'јин едир. Бу системләр карточкаларын архасында елә әкс олунмушдур ки, һәр бир шакирдин дәфтәриндәки кодларын—нөмрәләрин ардычыллығына көрә онун һансы

(мүәллим үчүн шифр)	а)	б)
АБҒ2	1) т → д (→ К 125 б.) 2) г → ғ (→ К 123) 3) Јухарыдакылар дејил (Д 6)	1) М → (т. 82) 1) -дығ[4] (т 437) А · сан[2] (с 167) 2) Х (→ К 126) 2) -мыш[4] (п 57) Б · ам[2] (к 127) 3) П°-ли үзвләр 3) -ачаг[2] (т 444) В · ығ[4] (п 60) (Әлини галдыр) 4) -ар[2] (п 59) Г · сыныз[4] (т 460) 5) -ыр[4] (п 58) Ғ · лар[2] (т 457)

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

мөвзуларда нәји билиб, нәји өјрәтмәли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн 125 нөмрәли карточканын архасына бахмаг кифајәтдир.

АБҒ2 шифри мүәллимә хатырладыр ки, карточка үзрә ишин јекунә дүзкүн варианты 125Б (А=1, В=2, Г=5) коду олмалыдыр. Бу дөрд ишарәдән һәр бирини дәјишилмәси конкрет олараг шакирдин мәнимсәмәдији информасијанын нөвүнү, унутманын сәбәбини, хүсусијјәтини, шакирдин тә'лимә мүнасибәтини, фәаллыг дәрәчәсини вә бу чатышмазлыглары арадан галдырмағын јолуну көстәрир. «Дидактик материаллар» да верилмиш, демәк олар ки, бүтүн тапшырыглары програмлашдырмаг; орфоепик чалышмалары вә рабитәли нитгин инкишафына хидмәт едән тапшырыглары исә хүсуси формада кодлашдырмагла коллектив тәрәфиндән алтернативләрдә экс олунмуш үмуми рә'ји ифадә едән шифрләрин јаратдығы экс-әлагә каналы илә програмлашдырылмыш системә гошмаг мүмкүндүр.

Орфоепик чалышмалар гоша карточкаларла јеринә јетирилир. Белә карточкалары алан шакирдләрдән биринчиси өз тапшырығындан сөзү охујур, икинчиси онун охудуғу сөзүн һәм дүзкүн тәләффүз едилиб-едилмәдијини јохлајыр, һәм дә ону дүзкүн јазылышы илә дәфтәринә көчүрәрәк экс-әлагә вәрәгинә (кениш дидактик имканлара малик бу вәрәг перфокартын зәиф чәһәтләриндән азаддыр) кодлары гејд едир. Ејни заманда һәмин иши о бири шакирд дә јеринә јетирир. (Онларын тәләффүзүнү исә һәм өз тапшырыгларыны ичра едиб гуртармыш јолдашлара, һәм дә кодлары јохлајыб фәрди тапшырыглар верән мүәллим ешидир). Мәсәлән, 20-чи карточканы алан шакирд тапшырығындакы биринчи сөзү (мү[ә]ллим) орфоепик гајдада ики дәфә арамла тәләффүз едир вә 22-чи карточканы алмыш шакирдин тәләффүз етдији биринчи сөзә (п[ија]нер) гулаг асараг һәмин сөзүн сыра нөмрәсини вә дүзкүн јазылышыны (пионер) дәфтәринә гејд едир, онун јанында «+» вә ја «—» ишарәләриндән бирини јазмагла јолдашынын тәләффүзүнә мүнасибәтини билдирир. Дахили экс-әлагә үчүн онлар бир-бирләринин нитгини корректә дә едә биләрләр. Тапшырыг јеринә јетирилиб гуртардығдан сонра һәр шакирд јаздығы сөзләрин сыра нөмрәләрини, арадакы гоша саитләри вә јолдашынын тәләффүзүнә мүнасибәтини билдирән ишарәләри экс-әлагә вәрәгинә гејд едир. 20-чи карточканы алан шакирдин вәрәгиндә 22-чи карточканын кодлары, 22-чи карточканы алан шакирдин вәрәгиндә исә 20-чи карточканын кодлары өз әксини тапыр:

Қ 20 үә+үә+үа+үа+әа +ан+әа+

Қ 22 ио+еа+иа+ое +еа+ио+иа+ио

Васитдә верилмиш орфографик чалышмалары кодлашдырмаг дикәр тапшырыглара нисбәтән асандыр. 4-чү карточканын ачары дүзкүн кодлары 1100111010 (3, 4, 9, 11-чи сөзләр дүз јазылыб, галанларынын биринчи һечасында апостроф олмалыдыр), 3-чү карточканын ачары 111 2 111 (4-чү сөзүн 2-чи һечасында, галанларын биринчи һечасында апастроф ишләнмәлидир) олмалыдыр.

Васитдә «сәссиз» имланын дидактик вәзифәсини програмлашдырмаға имкан верән тәрчүмә чалышмалары фәнләрарасы әлагәјә хидмәт етмәкдән савајы, шакирдләрин јарадычы фәалијјәтләрини дә планлы истигамәтләндирә билир. Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә јени форма сајылан бу тип чалышмалар әгли фәалијјәтләри машынларла идарә етмәјә чалышан кибернетикләри инандырыр ки, артыг һәмин проблемин һәллини конструктив чаваблары програмлашдырмагла тә'мин етмәк мүмкүндүр. 18-чи карточка үзрә иши тәһлил етсәк, бу фикрин објективлијинә шүбһәмиз галмаз. Һәмин карточкада 5 рус сөзү верилмишдир; онлары Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб гоша саитләрин алтындан хәтт чәкмәк тәләб олунур. **Шакирдләр «зарплата», «люди», «типография»,** «часы» вә «художественное (произведение)» сөзләрини тәрчүмә едәрәк (мааш, чамаат, мәтбәә, саат вә бәдии) дәфтәрләринә јазыр, гоша саитләрин алтындан хәтт чәкәрәк, һәмин сәсләри сыра нөмрәси илә экс-әлагә вәрәгинә гејд едирләр. Дүзкүн кодлар ашағыдакы «ачары» әмәлә кәтирир.

1 аа
2 аа
3 әә
4 аа
5 ии

Карточкаларла алгоритмин тәшкили, алтернативләрлә идарә, кодларла экс-әлагинин тә'мин едилмәси шакирдләрин идрак просесини автоматлашдырыр, тә'лим әмәјинин елми тәшкилини тә'мин едир. Програмлашдырылмыш тә'лимин идеја вә принсипләринә әсасланмагла мүстәгил сурәтдә билик алмағын бу формасы ән'әнәви тә'лими һеч дә инкар етмир.

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Мүәллим истәдији вахт кодлары тапмаг үчүн дәфтәрләрдә ичрә олунмуш карточканы—тапшырығы, чалышманы, ифадә вә ја иншаны јохлајыб гијмәтләндирә биләр (мән јарадычы јазылары хүсуси програмлашдырылмыш лөвһәдә јохлајырам).

Тәчрүбәмизә әсасланыб дејә биләрик ки, програмлашдырылмыш карточкалар васитәсилә нәинки өјрәнилмиш гајдалары мөһкәмләндирмәк, һәтта јени мөвзулары да мүстәгил сурәтдә өјрәтмәк мүмкүндүр. Бу исә һәм «мәнимсәнилмәли биликләрин кәскин формада вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә... мүстәгил олараг өз биликләрини артырмаг бачарығыны ашыламаға» (Л. И. Брежнев), һәм дә елми-техники ингилабын тәләби илә тә'лим просесинә педагожи кибернетиканын нүфуз етмәсинә лазыми имкан јарадыр.

Азәрбајҹан ССР МН-нин коллекијасы тәрәфиндән бәјәнилмиш програмлашдырылмыш тә'лим саһәсиндәки тәчрүбәмизә («Азәрбајҹан ССР МН-нин әмр вә тә'лиматлары» мәҹмуәси, № 10, 1977), Прибалтика республикаларынын наилијјәтләринә, сон илләрдә апарылмыш тәдгигатлара, елми-методик әдәбијјатдакы мүхтәлиф фикирләрә истинад едәрәк педагожи иҹтимаијјәтимиз үчүн практик әһәмијјәти олан бә'зи мүлаһизәләри ирәли сүрмәк истәјирик.

1. Педагогикада тә'лим-тәрбијә просесинин автоматлашдырылмасы онун инкишафына тәкан верән чох мүһүм проблемдир. Академик А. И. Берг демишкән, идарәетмә проблеминин һәллинин јеканә јолу кибернетикадыр. Демәли, педагожи кибернетиканын әсасы сајылан програмлашдырылмыш тә'лимин перспективләрини көрмәк, имканларыны дигтәтлә артырмаг лазымдыр. Республикамызын бу саһәдәки наилијјәтләри Үмумиттифаг мигјасында програмлашдырылмыш тә'лимин үнванына дејиләнләрә зәрури әлавә олар.

2. Әксәр мүтәхәссисләримизин сөјләдији кими, програмлашдырылмыш тә'лимлә ән'әнәви тә'лим формалары арасында зиддијјәт јохдур, әксинә, онлар бир-бири илә әлагәлидир. Бу әлагәјә истинад едилмәси һәм програмлашдырылмыш тә'лимин нөгсанларыны, һәм дә ән'әнәви үсулларын чатышмазлыгларыны арадан галдырмагда мүһүм рол ојнајыр.

3. Програмлашдырылмыш тә'лимин имканлары чох бөјүкдүр; о, проблемли тә'лим заманы евристик фәалијјәти, ТТВ-дән комплекс истифадәни, бүтүн фәнләрин (практик фәалијјәтлә сых бағлы олан мусиги тә'лими, тәсвири инчәсәнәт, әмәк тә'лими, бәдән тәрбијәси фәнләри дә дахил олмагла) тәдриси просесини идарә едә билир вә бу вахт јени форма вә васитәләрә о гәдәр дә еһтијач дујулмур.

CamScanner ile tarandı

4. Ән нәһајәт, тә'лим-тәрбијә просесинин елми тәшкилинин ән ваҹиб фактору олан бу үсул партија вә һөкумәтимизин гәрарларынын һәјата кечирилмәсиндә реал имканлар, кениш перспективләр ачыр.

МЕПК

ӘДӘБИЈЈАТДАН ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ БИЛИК ГАЗАНМАЛАРЫНА НЕҸӘ НАИЛ ОЛУРАМ

Маһизәр ҺӘСӘНОВА
Бакы, 12 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Сов.ИКП XXV гурултајынын гәрарлары илә әлагәдар мүасир шәраитдә мүәллимләрин гаршысында дуран башлыҹа вәзифә ушагларын идраки имканларыны фәаллашдырмагдан, онларда үмумиләшдирмә апармаг, мүгајисә етмәк, гаршылашдырмаг, сүбут етмәк бачарыглары, мүстәгил иш вәрдишләри формалашдырмагдан, тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир.

Мүстәгил билик газанмаг шакирдләрин тә'лим просесиндә мүәллимин билаваситә иштиракы олмадан, лакин онун тапшырығы илә мүәјјән вахт әрзиндә јеринә јетирилән иш-дир. Бу заман шакирдләр өз гүввәләрини сәрф етмәклә мүстәгил билик әлдә едир, әгли вә физики әмәлијјатларын нәтиҹәләринә дүшүнҹәли сурәтдә наил олмаға чалышырлар. Шакирдләрин мүстәгил ишләри һәм билик, бачарыг вә вәрдишләр системинә јијәләнмәк, һәм дә әгли вә физики әмәкдә габилијјәтин инкишафы бахымындан дәрсин сәмәрәлилијинин јүксәлмәсинә көмәк едир.

Бир фәнн мүәллими кими мән дә Сов.ИКП XXV гурултајынын гәрарлары әсасында шакирдләрин тәдрис просесиндә вә дәрсдән сонра мүстәгил билик газанмаларына чалышырам. Мә'лумдур ки, мүстәгил ишин мүхтәлиф нөвләри вардыр. Бунлардан биликләрин мәнбәји үзрә апарылан мүстәгил ишләрә даһа чох фикир верирәм. Өз тәчрүбәм заманы мүшаһидә етмишәм ки, шакирдләр биликләрин мәнимсәнил-

Scanned with CamScanner

мәсиндә бә'зи чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн тә'лим просесиндә мүстәгил ишләри сәмәрәли тәшкил етмәк мүсбәт нәтичә верир. Мүстәгил ишләрдә ашағыдакылары әсас тутурам:

а) шакирдләр үчүн чәтин олан мөвзулара ичмал тутдурмаг (IX—X синифләр);

б) мүхтәлиф мөвзуларда иншалар јаздырмаг;

в) карточкалар үзрә иш апармаг;

г) програм әсасында кечилән шаир вә јазычыларын әсәрләринин библиографијасыны тәртиб етмәк.

Биликләрин мүстәгил мәнимсәнилмәсиндә әсас васитә китаб, журнал вә гәзетләрдир. Шакирдләр ајры-ајры јазычыларын чап едилмиш әсәрләрини, онларын һаггында јазылмыш китабларын вә мәгаләләрин библиографијасыны тәртиб едәндә мәнбәләрлә таныш олур, онларла марагланыр, һамысыны олмаса да, бир гисмини охујурлар. Бу да, әлбәттә, програм материалынын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Бу планлар әсасында шакирдләрә мүстәгил иш вәрдишләри ашыламагла, онларда зеһни әмәк вәрдиши јаратмаға вә тәдрис материалынын шүурлу мәнимсәнилмәсинә наил олурам. Кечмиш материалы мүстәгил олараг системләшдирмәјә вә даһа да мөһкәмләндирмәјә чалышырам. Мәсәлән, кечиләчәк әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апараркән тәкчә мәзмунун јадда сахланылмасына дејил, гәһрәманларын характерини, тарихи мә'луматлары ардычыл сечмәји, лазым олан јерләри әдәбијјат дәфтәрләринә јазмағы, әсас фикирләри ајырмағы вә әзбәрләмәји тапшырырам (Шакирдләрин коллексија дәфтәрләри вар. Онлар даһиләрин вә бөјүк сәнәткарларын ән јахшы сөзләрини бу дәфтәрдә гејд едирләр). VI синифдә Ә. Һагвердијевин «Гоча тарзән» һекајәсини кечәркән шакирдләрин мүстәгил билик газанмасына ашағыдакы кими наил олурам.

Әввәлчә әсәр охунур. (Оху заманы гәләмләрин шакирдләрин јанында олмасы, аз вахт апармасы үчүн кабинетимиздә һәр партада бир торбачыг вардыр. Бурада 2 позан, 2 гәләм, 2 хәткеш гојулуб). Мәзмунла әлагәдар мүсаһибә апарылдыгдан сонра шакирдләрин диггәтини тарзән Чавадын сурәтинә чәлб едирәм. Тапшырыг верирәм ки, јазычы-рәссам кими, гоча Чавадын шәклини чәксинләр, анчаг рәнкләрлә јох, сөзләрлә. Шакирдләр тапшырығы әдәбијјат дәфтәриндә јеринә јетирирләр. Нүмунәләрдән бири илә таныш олаг:

CamScanner ile tarandı

...«Гоча Тарзән учабојлу, башы, саггалы ағармыш көјчәк сималы бир киши иди. Гочалығына бахмајараг, чаванлығында кејдији либасын тәрзини дәјишмәзди. Ипәк архалыг, маһуд чуха, боз вә гијмәтли Бухара дәрисиндән папаг, шавро чәкмә, белиндә гызыл кәмәр, дөшүндә чарпаз асылмыш гызыл саат зәнчири...».

Бүтүн шакирдләр тапшырығы јеринә јетирдикдән сонра онлардан биринә— Руслан Һүсејнова тапшырыг вердим ки, јухарыда верилмиш нүмунәдәки фикрин әсасында гоча тарзәнин шәклини евдә чәкиб кәтирсин. Шакирд, доғрудан да, Чавадын шәклини өзүнәмәхсус бир габилијјәтлә јаратмышды.

Даһа сонра евә јени дәрсин мәзмунуну өјрәнмәји вә ашағыдакы чалышмалары јеринә јетирмәји тапшырдым:

I манга. Һекајәдән фе'ли бағламалары сечиб јазын.

1. Гоча тарзән Чавадын арвады нараһат һалда тез-тез гапыны ачыб күчәјә бахырды вә аһ чәкәрәк отаға гајыдырды.

2. Арвад әрини кејиндириб, голундан јапышыб, пилләкәндән ендириб гајытды.

3. Маһмуд аға бу һаләти көрдүкдә јериндән сычрајыб кәлиб мәним алнымдан өпүб деди: «Өлмә, јаша!».

II манга. «Чавад сурәти» мөвзусунда инша јазмаг. Шакирд Севил Сәфәрова иншасына белә башламышдыр: «Һаггында данышдығымыз адам учабојлу, башы, саггалы ағармыш көјчәк сималы бир киши иди. Онун ады Чаваддыр. Чавад тәбиәт вурғунудур. О хүсусилә баһар фәслини чох севирди. О да халгымыз кими гонагпәрвәр, әмәксевәр бир адам иди. Чавад өз кејимини һеч вахт дәјишмәзди. О, сәнәтини чох севирди. Чалышырды ки, тар чалмаг сәнәтини шакирдләринә дә јахшы өјрәтсин. Бу һекајәни охудугдан сонра мәндә сечдијим сәнәтә бөјүк мәһәббәт ојанды. Мән дә чалышачағам ки, Чавад кими өз сәнәтими севим, бачарыг вә билијими кәнч нәслә өјрәдим...»

III манга. Һекајәдән хитаблы сөзләри сечиб јазмаг.

1. Ај арвад, дөрд ајдыр ки, мән хәстә јатырам вә евин гапысындан башымы дишара чыхармамышам.

2. А киши, нә белә кеч кәлдин?

3. Чох сағ ол, оғул, зәһмәт чәкдин.

Scanned with CamScanner

Беләликлә, шакирдләрә әсәрин мәзмунуну, идејасыны өјрәтмәклә бәрабәр, әдәбијјатла Азәрбајҹан дили фәнни арасында да әлагә јаратмаға сә'ј көстәрирәм.

Јухары синифләрдә исә мәзмун үзәриндә мүстәгил иши башга формада тәшкил едирәм. Әсәрдән верилмиш парчанын синифдә охусуну тәшкил едиб, мәзмун үзрә мүсаһибә апардыгдан сонра тапшырыг верирәм ки, евдә һәмин әсәри там охусунлар вә композисијаны јазсынлар. Әсәрин бәдии гурулушу һаггында шакирдләрин мүәјјән мә'луматлары олдуғундан верилән тапшырығы јеринә јетирмәкдә о гәдәр дә чәтинлик чәкмирләр.

IX синифдә «XIX әсрин биринҹи јарысында Азәрбајҹан әдәбијјаты» мөвзусуну кечәркән мүтләг ичмал тутдурурам. Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, бу мөвзу чох кенишдир, дәрсликдәки материалла кифајәтләнмәк олмаз. Она көрә дә һәр сыраја бир мөвзу вериб әтрафлы ишләмәји тапшырырам; мәсәлән, «Түркмәнчај сүлһ мүгавиләси вә онун шәртләри», «Азәрбајҹанын көнүллү сурәтдә Русија илә бирләшмәси» вә с.

Әлбәттә, бу мөвзулар үзәриндә ишләркән шакирдләр тарих дәрсиндә өјрәндикләрини јада салыр, бә'зи әлавә материаллара мүраҹиәт едирләр. Анҹаг мән чәһд едирәм ки, онлар мәсәләјә әдәби бахымдан јанашсынлар. Она көрә дә елә тапшырыг верирәм ки, көркәмли шәхсијјәтләрин Русија вә рус халгы һаггында фикирләрини өјрәнсинләр; Азәрбајҹан Русија илә бирләшәндән сонра әдәбијјатын инкишафыны әкс етдирән материаллары топласынлар. Онлара мәсләһәт көрүрәм ки, халгымыз арасында гардашлыг мүнасибәтләринин нечә јарандығыны ајдын тәсәввүр етмәк үчүн М. Ибраһимовун «Пәрванә», С. Рәһимовун «Гафгаз гарталы», И. Шыхлынын «Дәли Күр» романларыны охусунлар.

Әдәбијјат тарихимиздә бөјүк јери вә мөвгеји олан сәнәткарларын һәјат вә јарадыҹылығыны тәдрис едәркән шакирдләри мүстәгил арашдырмалар апармаға, конкрет мөвзулар үзрә мә'рузәләр һазырламаға ҹәлб едирәм. Ашағыдакы мөвзуларда иншалар апармаг да мараглы вә фајдалы олур:

а) А. С. Пушкинин өлүмү һаггында «Шәрг поемасы»нда М. Ф. Ахундовун сәнәткарлығы;

б) «Шәрг поемасы»нда рус мәдәнијјәтинә мәһәббәт;

в) М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»нда Пушкинә мәһәббәти, чар сарајына гаршы нифрәт;

CamScanner ile tarandı

г) «М. Ә. Сабир вә «Молла Нәсрәддин» журналы;

ғ) «М. Ә. Сабир вә фолклор»;

д) «Мүасирләри Сабир һаггында»... вә с. мөвзуларда исә мә'рузәләр һазырламағы тапшырырам;

е) «Сабир вә Сәттархан һәрәкаты»;

ә) «Сабирин вәтәнә, халга мәһәббәти»

ж) Н. Нәриманову кечәркән: «Нәриман Нәриманов вә ана дилимиз» вә с.

Сәрбәст мөвзуларда: «Коммунистләрдән нүмунә көтүрәк», «Вәтәни мүдафиә етмәк һамынын борҹудур», «Ленин комсомолу кәнҹләрин мүбариз тәшкилатчысыдыр», «Совет Азәрбајҹаны Октјабрын јетишдирмәсидир», «Орденли Бакым», «Мәним Ганун китабым» вә с. мөвзуларда иншалар јаздырырам.

Билирик ки, Ә. Һагвердијев әдәбијјат тарихинә бир драматург вә насир кими дахил олмушдур. О, дирижор, режиссор вә мүәллим кими дә танынмышдыр. Мән Ә. Һагвердијевин һәјат вә јарадыҹылығыны програмын тәләбләри әсасында өјрәтмәклә кифајәтләнмирәм. Сәнәтшүнас И. Кәримовун «Ә. Һагвердијев вә театр» китабындан, профессор К. Мәммәдовун «Ә. Һагвердијев» монографијасындан мүвафиг һиссәләрин синифдә вә евдә охусуна наил олурам. Беләликлә, шакирдләр драматург һаггында даһа кениш мә'лумат әлдә едирләр. Һәтта онлар јазычынын һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән албом да һазырлајырлар.

V синифдә А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'риндә мүстәгил иши белә тәшкил едирәм. «Вәтән» сөзүнүн мә'насыны шакирдләрин васитәсилә ачырам. Ше'рин ифадәли охусундан, лүғәт үзрә иш апарылдыгдан сонра шакирдләрә мүстәгил иш верирәм. Бир груп шакирдә тапшырырам ки, вәтән һаггында билдикләринин маһныларын адыны јазын (шакирдләр «Ана Вәтән», «Өлкәм», «Доғма јурдум», «Вәтән оғлу», «Азәрбајҹана кәлсин» маһныларыны тапыб јазырлар). Икинҹи груп шакирдләр вәтәнә аид мусиги бәстәләјән бәстәкарлары (Ү. Һаҹыбәјов, Полад Бүлбүл оғлу, Ағабачы Рзајева, Емин Сабитоғлу, Рамиз Миришли вә башгалары); үчүнҹү груп шакирдләр исә вәтән һаггында ше'р јазан шаирләримизин адыны тапыб јазырлар (М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, С. Вурғун, С. Рүстәм, М. Дилбази, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри вә б.).

Шакирдләр шүурлу сурәтдә дүшүнүр, верилән тапшырығы јеринә јетирмәјә чалышырлар. Дәрси јекунлашдырдыгдан сонра евә белә чалышмалар верирәм: а) Вәтән уғрунда өз ҹаныны гурбан верән гәһрәманларымызын адыны јазын, шакир-

Scanned with CamScanner

ләрини тапыб кәтирин; б) Вәтән һаггында бајатылар топла-јыб әдәбијјат дәфтәринизә јазын.

Топланмыш шәкилләри синифдә нүмајиш етдирир, ики шакирдә «Биз сиздән өјрәндик гәһрәманлығы» адлы албом һазырламағы тапшырырам. Башга ики шакирд исә «Чичәкләнән Азәрбајчаным» адлы албом һазырлајыр. Шакирдләрин топладыглары бајатылар да охунур, ән јахшы бајатылар әдәбијјат кабинетимиздә «Шифаһи халг әдәбијјаты күшәси»ндә сахланылыр.

РЕПК-77

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ТӘҺЛИЛИ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРИН ФИКРИ ФӘАЛЛЫҒЫНЫ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИРӘМ

Чавад МӘММӘДОВ
Әли Бајрамлы шәһәр 9 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Бәдии әсәрләрин тәһлили әдәбијјат тәдрисинин әсасыны тәшкил едир. Тәһлилдән мәгсәд әсәрдә ирәли сүрүлән фикри, мүәллифин мәгсәдини, әсәрин идеја вә бәдии хүсусијјәтләрини шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк, онлары Вәтәнә, халга мәһәббәт, достлуг вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә етмәкдир. Партијанын идеја силаһы олан бәдии әдәбијјат кәнчләрин тәрбијәсиндә әсас рол ојнајан ән тә'сирли васитәләрдән биридир.

Орта мәктәбдә тәдрис олунан бәдии әсәрләрин шакирдләрә нә дәрәчәдә тә'сир етмәси, шакирдләрин бунлардан нечә фајдаланмалары кечилән әсәрләрин тәһлилиндән, мүәллимин бу саһәдәки усталығындан чох асылыдыр. Мән бәдии әсәрләрин тәһлилиндә партијалылыг, тарихилик, мәзмун вә форма вәһдәти, әсәрин жанр хүсусијјәти вә педагожи принсипләри чидди нәзәрә алырам.

Һәр бир әсәрин идејасыны ачыб гијмәтләндирмәк, мүәллифин мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк үчүн әсәрә бу күнкү тәләбләр—марксизм-ленинизм тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән јанашылмалыдыр. Әсәри тәһлил едәркән гәһрәмана мүнасибәтимиз ајдын олмалы, онун дүнјакөрүшү вә һәрәкәтләриндә бизә јахын вә узаг оланлары мүәјјән етмәли, јазычынын һансы идејасыны гәбул едиб, һансыны рәдд етмәјимизи,

CamScanner ile tarandı

әсәрдә гаршыја гојулан проблемә мүнасибәтимизи ајдын билдирмәлијик.

Бәдии әсәри һансы истигамәтдә, нә мәзмунда тәһлил етмәк, нәләри әһатә етмәк әсас мәсәләдир. Тәһлилин мәзмуну әсәрин мөвзусу, идејасы, образлары, сүжети, композисијасы, дили, жанры вә с. хүсусијјәтләрин ајдынлашдырылмасы тәшкил едир. Мән тәһлил заманы бүтүн бунлары әһатә етмәјә чалышырам. Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләрин тәһлилиндә мүхтәлиф сәмәрәли үсуллардан јарадычы сурәтдә истифадә етмәдән истәнилән нәтичәни алмаг олмаз.

Бу үсуллардан ән фајдалысы, мәним фикримчә, проблем ситуасија, экс-элагә, евристик мүсаһибәдир. Тәчрүбә көстәрир ки, тәһлил олунан әсәрин истәр идеја, истәрсә дә бәдии хүсусијјәтләри һаггында мүәллим өзү нә гәдәр әтрафлы вә ајдын данышса да шакирдләрин фәал иштиракыны тә'мин етмәдән, онлары дүшүндүрүб сәрбәст фикир сөјләмәјә алышдырмадан истәнилән нәтичәни әлдә етмәк олмур. Мүәллим һәр бир фикри шакирдә һазыр шәкилдә вердикдә бу, марагсыз олур, шакирдләр дигтәтлә гулаг асмыр, һәм дә онлар бу фикирләри еһкам кими гәбул едирләр. Нәтичәдә шакирд һәр бир фикри һазыр шәкилдә гәбул етмәјә вә ешитдији кими дә мүәллимә гајтармаға адәт едир. Белә олдугда шакирд сәрбәст данышмаға, мүстәгил тәнгиди фикир сөјләмәјә алышмыр, даһа доғрусу, чәсарәт етмир. Мән лап ашағы синифләрдән башлајараг, шакирдләрдә бу кими һаллары арадан галдырмаға, өз гүввәләринә инам јаратмаға чалышырам. Бәдии әсәрләри тәһлил едәркән шакирдләрин идрак фәалијјәтини, тәнгиди мүһакимә габилијјәтини инкишаф етдирмәји өн плана чәкирәм, Чалышырам ки, шакирд сәрбәст фикир сөјләмәјә алышсын, нә дәрсликдә јазыланлары, нә дә мүәллимин дедикләрини еһкам кими гәбул едиб онун әсири олмасын. Шакирдләр белә етмәјә дә чалышырлар. Онларда өз гүввәләринә инам јараныр, ешитдикләри вә китабдан охудуглары фикирләри өз идрак сүзкәчләриндән кечириб инандыгларыны гәбул едиб, инанмадыгларыны, шүбһә илә јанашдыгларыны исә асанлыгла көтүрмәк истәмирләр.

Мән бүтүн бунлары нәзәрә алараг, бәдии әсәрләри тәһлил едәркән чох вахт әсас фикирләри һазыр шәкилдә вермир, дүшүндүрүчү суалларла шакирдләри фикирләшмәјә, мүһакимә јүрүдүб нәтичә чыхармаға мәчбур едирәм, Мәсәлән, Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын мәзмунуну өј-

Scanned with CamScanner

рәтдикдән сонра өзүм тәһлил етмәдән шакирдләрин фикрини билмәк истәјирәм:

—Хосров сурәти һаггында нә дејә биләрсиниз?

—Хосров мәнфи сурәтдир. Она көрә ки, јүнкүл хасијјәтлидир. Ширинин мәһәббәтини дүзкүн гијмәтләндирә билмир. Башга бир шакирд е'тираз едир:

—Хосров мүсбәт сурәтдир. Она көрә ки, о, Ширини үрәкдән севир, онун тәһрики илә атасынын тахт-тачыны гајтарыр. Өләндә Ширини ојатмаг истәмир.

—Хејр, дүзкүн дејил. Она мүсбәт сурәт демәк олмаз. Әкәр Ширини севирдисә, нә үчүн ону унудуб Мәрјәмлә евләнди?

Беләликлә дә, Хосровун мүсбәт вә јахуд мәнфи образ олмасы һаггында мүбаһисә башланыр, һәр кәс өз фикрини әсасландырмаға чалышыр. Сонра мән мүбаһисәјә јекун вуруб онун һәм мәнфи, һәм дә мүсбәт хүсусијјәтләрә малик олмасыны, Ширинин тә'сири илә дәјишиб тәдричән мүсбәт кејфијјәтләр газанмасыны, аличәнаб, һәссас бир инсан кими камилләшмәсини вә с. гејд едирәм.

Чох вахт ири һәчмли әсәрләрин мәзмунуну өјрәндикдән сонра әсәр һаггында нөвбәти дәрсдә өз мүлаһизәләрини сөјләмәји шакирдләрә мәсләһәт көрүрәм. Бу мәгсәдлә онлара јазылы суаллар верирәм. Һәм дә тапшырырам ки, һазырлашанда дәрсликдән вә һеч бир башга китабдан истифадә етмәсинләр. Белә тапшырыглар верәндә бә'зи дәрсликләри алыб мәктәбдә сахлајырам. Нөвбәти дәрсдә шакирдләр әсәр һаггында сәрбәст фикир сөјләмәјә чалышырлар. Бә'зән дә фикирләр мүхтәлиф олур, мүбаһисәләр башланыр. Јалныз бундан сонра шакирдләрин фикринә өз мүнасибәтими билдирир, дејиләнләри үмумиләшдирир, әсәри кениш тәһлил едирәм. Ејни заманда өзүм данышаркән дә арада суаллар вермәклә чаваб тәләб едир, мәним фикримә мүдахилә етмәләри, мүнасибәтләрини билдирмәләри үчүн шәраит јарадырам. Беләликлә дә шакирдләр дәрсдә фәал иштирак едир, дәрси шүурлу сурәтдә мәнимсәјир вә сәрбәст олараг тәнгиди фикир сөјләмәјә алышырлар. Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин мәзмунуну мәнимсәдәркән мәтн үзәриндә кениш иш апарыр, ситатлар сечдирир, һәр һансы бир сурәт һаггында сәрбәст фикир сөјләмәк үчүн зәмин јарадырам. Сонра нөвбәти дәрс үчүн ашағыдакы суаллара чаваб һазырламағы тапшырырам:

CamScanner ile tarandı

1. Әсәрин мөвзусу һарадан алынмышдыр?
2. Фәхрәддин нечә сурәтдир вә нә үчүн?
3. Рүстәм бәј нечә сурәтдир вә нә үчүн?
4. Әсәрдәки башга сурәтләр һаггында нә дејә биләрсән?
5. Мүәллиф Фәхрәддин бәји нијә өлдүрүр? Фәхрәддин өз мәгсәди уғрунда ахыра гәдәр мүбаризә апарыб арзусуна чата билмәздими?

Нөвбәти дәрсдә әсәрин тәһлилинә шакирдләрин чаваблары илә башлајырам. Һәр бир суал һаггында бир нечә шакирдин фикрини билдикдән сонра өзүм данышыр, чаваблары үмумиләшдирир, әсәри әтрафлы тәһлил едирәм.

Шакирдләр әсәрин мөвзусу вә сурәтләрин сәчијјәси һаггында суаллара әсасән дүзкүн чаваб верирләр, фикир мүхтәлифлији һисс олунмур. Фәхрәддинин өлүмү мәсәләсинә мүнасибәтдә исә фикирләр һачаланыр, мүбаһисәләр башланыр. Бири дејир:

—Кәрәк мүәллиф Фәхрәддини өлдүрмәјәјди.

Бир башгасы буна е'тираз едир:

—Фәхрәддин көмәксиз иди, Рүстәм бәј исә архалы вә күчлү иди. Мүтләг ону өлдүрмәли иди.

— Мәнчә, Фәхрәддин јашамалы, арзу вә идеалларыны һәјата кечирмәли иди.

— Рүстәм бәј кими дүшмәни олдуғу һалда онун јашамасы мүмкүн дејилди.

—Дүшмәни олса да, мүәллиф гәһрәманынын талејини истәдији кими һәлл едә биләрди. Мүәллиф кәрәк Фәхрәддини өлдүрмәјәјди.

Вәзијјәт бу јерә чатанда билдирирәм ки, һәјатын күзкүсү олан бәдии әдәбијјат үчүн реаллыг, инандырычылыг әсас шәртдир. XIX әсрин ахырларында Фәхрәддин кими зијалылар чох аз вә көмәксиз идиләр. Ган интигамы, гисасчылыг, әдавәт һисси дә наданларын ганына, руһуна һопмушду. Көһнәлик өз јерини асанлыгла јенилијә вермәк истәмәзди. Наданлар дүнјасында Фәхрәддин өз маарифчи идејаларыны һәјата кечирә билмәзди. Чүнки: «Бир күл илә баһар олмаз». Әкәр мүәллиф тарихи шәраити нәзәрә алмајыб, Фәхрәддини Рүстәм бәј кими әждаһанын көзү габағында өз арзусуна чатдырсајды, бу инандырычы олмазды. Мүәллиф истәмәсә дә Фәхрәддини өлдүрмәли иди. Гәһрәманын арзу вә идеаллары илә замана, ичтимаи гурулуш арасындакы зиддијјәтләр,

Scanned with CamScanner

тоггушмалар фачиә јарадыр. Фәхрәддин дә belә фачиәнин гурбаны олмушдур.

Мүәллиф belә дә етмәли иди. Әкс һалда фачиә јаранмазды, әсәр инандырычы көрүнмәз вә бәдии тә'сир күчүнү итирмиш оларды. Шакирдләрин мүбаһисәсиндән сонра верилән бу чүр изаһатлар диггәтлә динләнилир, шүурлу мәнимсәнилир вә узун мүддәт јадда галыр. Јахуд X синифдә С. Рәһимовун «Меһман» повестини кечәркән мәзмуну мәнимсәтдикдән сонра нөвбәти дәрсдә әсәри тәһлил етмәјә һазырлашмаг үчүн ашағыдакы суаллары јаздырырам:

1. Меһманын сәһвләри вармы вә һансылардыр?
2. Сән Меһманын јеринә олсајдын, нечә һәрәкәт едәрдин?
3. Зүлејхаја мүнасибәтин нечәдир?
4. Тәсвир олунан вәзијјәтдә Меһманла Зүлејханын бирҝә јашамасы мүмкүндүрмү? Сән бу мәсәләнин нечә һәлл олунмасыны истәрдин?
5. Шәһла ханымла Хатун арвадын характерләриндә нәкими фәргли чәһәтләр көрүрсән вә бунлара мүнасибәтин нечәдир?
6. Меһман образы сәнә нечә тә'сир бағышламышдыр? вә с.

Нөвбәти дәрсдә шакирдләр һәмин суаллара чаваб вермәклә әсәр һаггында өз мүлаһизәләрини билдирирләр. Фикир мүхтәлифлији дә олур. Әсасән, Меһманла Зүлејханын сәһвләри, бунлара мүнасибәт мәсәләсиндә һәрә бир чүр мүлаһизә јүрүдүр. Бә'зиләри Меһманын аиләдәки рәфтарыны она нөгсан һесаб едир, бә'зиләри она бәраәт газандырырлар. Зүлејханын сәһвләри мәсәләсиндә дә кими тәгсири онун өзүндә, кими анасы Шәһла ханымда көрүр. Ҝими Меһманла Зүлејханын бирҝә јашамасынын мүмкүн олмадығыны иддиа едир, кими бу фикрин әлејһинә чыхыр, Зүлејханы тәрбијә етмәји мүнасиб билир.

Бу кими мүбаһисәләрдән сонра әсәри ардычыл тәһлил едир вә мүбаһисәли мәсәләләрә өз мүнасибәтими билдирирәм. Belә олдугда шакирдләр мүәллимин изаһына даһа бөјүк мараг вә диггәтлә гулаг асырлар. Дејиләнләри шүурлу мәнимсәјир, дүзҝүн нәтичәләр чыхарыр, әсәрә гијмәт вермәји, образлары сәчијјәләндирмәји өјрәнирләр. Бә'зән дә өзүм данышаркән шакирдләри сынамаг үчүн гәсдән «сәһвә јол верирәм». Мәсәлән, «Өлүләр» пјесиндән данышаркән Искәндәрин сәрхошлуғуну, онун бир ифшачы сурәти кими ардычыл, гәтијјәтли, мүбариз олмамасыны онун үчүн нөгсан һесаб едирәм вә бу фикрә өз мүнасибәтләрини билдирмәләрини шакирдләрдән тәләб едирәм. Чохлары мәним фикримлә разылашырлар. Лакин е'тираз едән дә тапылыр. Өз «әлејһдарыма» көмәк етмәклә Искәндәрин һәмин һәрәкәтләринин шәраитлә әлагәдар олдуғуну, «сәрхошулғун» бир нөв мүдафиә васитәси олдуғуну вә с. сәбәбләри ајдынлашдырырам.

CamScanner ile tarandı

Бу үсулдан истифадә едәркән шакирдләр мүәллимин фикринә тәнгиди јанашмаға чалышыр, сәрбәст фикир сөјләмәјә мејл едирләр. Мән шакирдләрә мәсләһәт көрүрәм ки, онлары инандырмајан фикри кор-коранә гәбул етмәсинләр. Өз е'тиразларыны билдирсинләр вә мүбаһисә етмәкдән чәкинмәсинләр.

Әсәри јухарыда көстәрилән гајдада шакирдләрин иштиракы илә тәһлил едәркән мүәллимдән ешитмәдән, дәрсликдән охумадан, сәрбәст вә дүзҝүн мүлаһизә јүрүдәнләрин билијини јүксәк гијмәтләндирирәм. Она көрә дә һамы мүәллимдән әввәл мүстәгил данышмаға чалышыр ки, бу да шакирдләри дүшүнүб нәтичә чыхармаға сөвг едир, мүһакимә јүрүтмәк габилијјәтләринин, мәнтиги тәфәккүрләринин инкишафына сәбәб олур. Әсәри шүурлу мәнимсәмәјә көмәк көстәрир.

Бәдии әсәрләри тәһлил едәркән јалныз онун мәфкурәви тәһлили илә кифајәтләнмәк олмаз. Мән әсәрин бәдии хүсусијјәтләри, жанры, дили вә с. һаггында да кифајәт гәдәр мә'лумат вермәјә чалышырам. Һәр бир әсәрин жанрындан асылы олараг јери ҝәлдикчә әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'лумат вермәји дә вачиб һесаб едирәм.

ӘДӘБИЈЈАТДАН СИНИФДӘНКӘНАР МӘШҒӘЛӘЛӘРДӘ В. В. МАЈАҜОВСҜИНИН «ВЛАДИМИР ИЛИЧ ЛЕНИН» ПОЕМАСЫНЫН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Н. Г. НЕ'МӘТОВ

Гусар әјани-гијаби орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими, педагожи елмләр намизәди

«Орта мәктәбдә В. И. Ленинин һәјатынын, фәалијјәтинин, әсәрләринин, Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәнилмәси»нә һәср едилмиш III Үмумиттифаг елми-практик конфрансы-

Scanned with CamScanner

нын јекунлары һаггында ССРИ Маариф Назирлији коллекијасынын гәрарындан сонра мәктәбимиздә В. И. Ленинин һәјаты вә фәалијјәтинин, әсәрләринин, Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәнилмәси саһәсиндә хејли ишләр көрүлмүшдүр.

Шакирдләри В. И. Ленинин бөјүк образы әсасында тәрбијә етмәк үчүн синифдәнхарич охудан там шәкилдә истифадә етмәк олдугча зәруридир. Бу, шакирдләрә асан формада партијалылыг, дүнјанын ингилаби јолла јенидән гурулмасында В. И. Ленинин, Сов.ИКП-нин хидмәтләрини бүтөвлүкдә баша дүшмәјә бөјүк көмәклик көстәрир.

Әдәбијјатдан синифдәнхарич апарылан иш нөвләри олдугча чохдур. Бунлардан бириси тематик планда апарылан конфрансларды. Биз тематик мөвзуда илдә бир вә јахуд ики дәфә конфранс кечиририк. Бунун үчүн дә тәдрис илинин әввәлиндә шакирдләрин синифдәнхарич охуја марағыны артрымаг вә тематик конфрансы һансы әсәр үзрә апармаг лазым олдуғуну мүәјјән етмәк үчүн мүсаһибә апарырыг. Апардығымыз мүсаһибәдән ајдын олду ки, шакирдләр, үмумијјәтлә, В. И. Ленинлә әлагәдар гәһрәманлыгла долу кечмишимизә аид әсәрләрә даһа чох мараг көстәрирләр. Буна көрә дә илин әввәлиндән шакирдләрә В. В. Мајаковскинин «В. И. Ленин», Р. Рзанын «Ленин», Радван Шагалын «Ленин һаггында поема», З. Абдуллазадәнин «Ленинин һәјаты», Н. Сәфәрованын «Ағыр итки» кими бир сыра бәдии әсәрләрин охумасыны мәсләһәт көрдүк.

Сонра шакирдләрлә белә гәрарлашдыг ки, В. В. Мајаковскинин «В. И. Ленин» поемасы үзрә тематик конфранс кечирәк. Һәмин конфрансын планыны ашағыдакы кими тәртиб етдик.

ТЕМАТИК КОНФРАНСЫН ПЛАНЫ

№	Көрүләчәк ишләрин гыса мәзмуну	ичрачылар	гејд
1	2	3	4
1.	В. В. Мајаковскинин «В. И. Ленин» поемасы үзрә кечириләчәк тематик конфранс һаггында сөһбәт.	әдәбијјат мүәллими	
2.	Тематик конфрансда иштирак едәчәк шакирдләрин сајыны мүәјјәнләшдирмәк вә онларын арасында иш бөлкүсү апармаг.	әдәбијјат мүәллими вә китабханачы.	
3.	Мәктәб, шәһәр китабханаларында вә шакирдләрдә олан «В. И. Ленин» поемаларынын мигдарыны өјрәнмәк.	китабханачы	
4.	Конфрансда чыхыш едәчәк шакирдләри мүәјјәнләшдирмәк.	әдбијјат мүәллими, китабханачы	
5.	В. И. Ленин һаггында нәшр олунан бәдии әсәрләрин сијаһысыны тәртиб етмәк вә әдәбијјат кабинетиндән асмаг.	әдәбијјат мүәллими вә китабханачы	
6.	Шаирин өзү вә «Владимир Илич Ленин» поемасы һаггында мәшһур алим вә тәнгидчиләрин фикирләриндән мисаллар һазырламаг. Бир нечәсини конфранс кечириләчәк зала вурмаг үчүн плакатлар дүзәлтдирмәк.	әдәбијјат мүәллми, китабханачы вә шакирдләр	
7.	«Владимир Илич Ленин» поемасындан шакирдләрин бәдии охусуну тәшкил етмәк.	әдәбијјат мүәллими	
8.	«Владимир Илич Ленин» поемасы үзрә албом һазырламаг. Јазычынын шәклини бөјүтмәк.	конфранс иштиракчыларындан бир групу.	
9.	В. В. Мајаковскинин һәјат вә јарадычылығына һәср едилмиш дивар гәзети бурахмаг.	әдәбијјат мүәллими вә китабханачы.	
10.	Мәктәбин акт залында В. И. Ленин һаггында јазылан	китабханачы	

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

1	2	3	4
	эсәрләрдән сәрки тәшкил етмәк		
11.	Тематик конфранс кечириләчәк акт залыны гајдаја салмаг.	шакирдләр	
	ТЕМАТИК КОНФРАНСЫН КЕЧИРИЛМӘСИ		
	I. «Владимир Илич Ленин» поемасы һаггында кириш сөзү	әдәбијјат мүәллими.	
	II. Шакирдләрин мә'рузәләри:		
	а) В. В. Мајаковскинин јарадычылығында «Владимир Илич Ленин» поемасынын јери.	XI синиф шакирди	
	б) Поемада Ленинин бәдии образы	XI синиф шакирди	
	III. Шакирдләрин чыхышлары:		
	а) Поемадан бә'зи парчаларын бәдии гираәти	XI синиф шакирдләри	
	б) Поеманын Совет әдәбијјатында јери	XI синиф шакирди	
	в) Сон сөз	әдәбијјат мүәллими	
13.	Конфранс ишиндә фәал иштирак едән шакирдләрин мүкафатландырылмасы.	мәктәб рәһбәрлији	
14.	Мәктәб өзфәалијјәт коллективинин чыхышы.	мәктәбин өзфәалијјәт коллективи.	

Тематик конфрансын кириш сөзүндә мүәллим деди ки, Мајаковски он једди јашында бир кәнч икән, кизли партија фәалијјәти үстүндә һәбс едилиб Бутыр галасында јат-

CamScanner ile tarandı

дығы заман илк дәфә «сосиалист сәнәти јаратмаг» хәјалына дүшмүшдү. О заман бу, доғрудан да бир хәјал иди. Лакин кәнч шаир бу хәјал илә јашады, ону өз гәлбиндә бәсләди, бир ан белә олсун јаддан чыхармады. Мајаковскинин ингилабдан әввәлки әдәби фәалијјәти, демәк олар ки, бу хәјалы һәгигәтә чевирмәк јолларыны ахтармаға һәср олунмушду.

Сосиалист сәнәтинин һәгиги јолуну Мајаковскијә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы көстәрди. Јени сәнәтин инкишафы үчүн лазым олан шәраит вә имкан јарадан ингилаб, шаири бу сәнәтин кениш вә ишыглы јолуна чыхарды. Сосиалист сәнәтинин әсил халг сәнәти, халга хидмәт едән сәнәт олдуғуну баша дүшән Мајаковски халга, Вәтәнә, партијаја бу күн дә, сағлығында олдуғу кими, өјни гүввәт, гүдрәт, һәјәчан вә еһтирасла хидмәт едир. О, халгы, Вәтәни, партијаны бир-бириндән ајырмыр, һәр үчүнү өјни бир мәһәббәтлә севирди. Бу мәһәббәт өз зәнкин ифадәсини шаирин јарадычылыг инкишафында мүәјјән мәрһәлә тәшкил едән «В. И. Ленин» поемасында тапмышдыр. Бу поема һәлә бу күн дә өз долғун мәзмуну, јүксәк сијаси-мәфкурәви пафосу, бәдии камиллији, емосионал тә'сири е'тибары илә совет поезијасынын мисилсиз бир әсәри һесаб едилир. Белә бир әсәрин дәриндән өјрәнилмәси чох вачибдир. Поема кириш вә үч һиссәдән ибарәтдир.

Поема һаггында мә'рузә илә чыхыш едән биринчи шакирд көстәрди ки, Мајаковски поеманын башлығы үзәриндә «Русија Коммунист Партијасына итһаф едирәм.» чүмләсини јазмышдыр. Нәзәрә чарпан бу илк чүмлә шаирин поеманы јаратмаға башларкән, өз гаршысында нә кими мәгсәд гојдуғуну дәрһал ајдынлашдырыр. Демәк, о, мәфкурә вә мәзмуну е'тибарилә партијалы бир әсәр јаратмалы иди. Шаир белә бир әсәри—«В. И. Ленин» поемасыны јаратды. Поема 1924-чү илдә, бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәтин Ленинин өлүмү мүнасибәтилә кечирдији бир кәдәр дөврүндә јазылды. В. И. Ленин Коммунист Партијасынын јарадычысы вә рәһбәри олмушдур. Демәли, поемада да Ленин халгын ичәрисиндән чыхыб, ағыр тарихи мүбаризәләрдә, халгын вә онун габагчыл дәстәси партијанын рәһбәри дәрәчәсинә јүксәлән бир шәхсијјәт кими көстәрилмишдир.

Шаир поемаја белә башлајыр:

Башлајырам
Ленинин
һаггында һекајәми.

Scanned with CamScanner

Шаир өз поемасыны бу садә, анчаг дәрин мә'на илә сәсләнән сөзләрлә башлајыр. Сонракы мисраларда шаир «Ленин һаггында һекајәни башламағын» һансы чидди бир зәруријјәтин нәтичәси олдуғуну изаһ едир.

Башлајырам,
чүнки о,
гәлбимин бөјүк гәми,
ајдын дујулан
дәрин
бир ағры олмуш инди.

Сонра мә'рузә илә чыхыш едән һәмин шакирд көстәрир ки, шаирин өзү халгдан ајрылмадығы кими, онун гәлбинин ағрысы да, кәдәри дә халгын гәлбинин кәдәр вә һиссләриндән ајрыла билмир. Шаирин мисраларында ифадә едилән кәдәр халгын бөјүк гәлбинин ағыр кәдәринин ифадәсидир. Бу кәдәр узун сүрә билмәзди. Беләликлә, шаирин кәдәри гүввәли бир чағырыша чеврилир. О, јени дөврә, јени Совет адамларына мүрачиәт едәрәк, онлары Ленинин бөјүк вәсијјәтләрини һәјата кечирмәјә чағырыр:

Вахтдыр,
һәр јер
Ленинин
шүарына бүрүнсүн.

Мә'рузә едән шакирд сонра фикрини әсасландырараг көстәрир ки, шаир поемада гырмызы бир хәтлә Ленинин өлмәдијини, јенә дә јашадығыны гәти бир инамла белә хәбәр верир:

Ленин
һәр бир чанлыдан
чанлыдыр бу күн.

Конфрансда «Поемада В. И. Ленинин бәдии образы» һаггында мә'рузә илә чыхыш едән һәмин шакирд көстәрди ки, Мајаковски Ленинин садә портретини тәсвир етмәк васитәсилә онун дахили аләминә нүфуз етмиш, бу аләмин зәнкинлијини вә јүксәк мә'насыны өз мисраларынын бәдии гүдрәтилә ачыб көстәрә билмишдир.

Будур, Ленинин көзләри «[illegible] чындыр»лы бир чаванын үзүнә зилләнир. Бу [illegible] инги[illegible]чы күтләләрин кичик, чох кичик бир зәррәси[illegible] билир ки, үмумдүнја әһәмијјәтинә малик олан бир иш үчүн һәмин чаван лазымдыр, һәмин чаванын өзүнә исә Бөјүк Октјабр ингилабы лазымдыр. Һәмин епизоду данышандан сонра мә'рузә едән шакирд көстәрди ки, Мајаковски һәмин кичик епизодла Ленин һуманизминин конкрет ифадәсини вермишдир вә с.

Сонра шакирд өз фикрини ашағыдакы кими хүласә етди: «В. И. Ленин» поемасы реалист совет поезијасынын ән камил бир нүмунәсидир. Бу, өзүнүн бүтүн мәзијјәтләри илә сырф партијалы әсәрдир. Поеманын әсасыны халгын өз рәһбәри илә бирлији идејасы тәшкил едир.

Ленинин симасында даһи зәка, јүксәк гәһрәманлыг, әзәмәтли бир садәлик вә социалист һуманизми кими нәчиб бәшәри кејфијјәтләр үзви бир сурәтдә бирләшмишдир.

Јени типли партијаны Ленин јаратды. Бу партија гызғын дөјүшләрдә мәтинләшди. Халглары тарихи вурушмалар ичәрисиндән јени гәләбәләрә кәтириб чыхаран бир партија олду:

Партијамызла Ленин —
ики гардашдыр әкиз!
Һансы даһа әзиздир?
Ана тарих сөјләсин.
Ленин дејән заманда —
партија дејирик биз!
Партија сөјләјәндә,
дүшүнүрүк биз, Ленин!

Бундан сонра XI синиф шакирдләринин поемадан һазырладыглары парчалар үзрә чыхышлары олду.

Онлар поемадан:

«Башлајырам
Ленинин
һаггында һекајәми»,

«Партија,
хәфиф, инчә
сәслердән јоғурулмуш
ваһид бир гасырғадыр»,

«Бәхтијарам,—
бу күчүн...»,

Бөјүк гүввәтә малик
коммунист-тәшкилатчы...».

[illegible] [illegible]ланан парчалары әзбәрдән, әлавә чыхыш едән шакирдләр исә Р. Рзанын «Ленин» вә Радван

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Шагалын «Ленин һаггында поема» әсәрләриндән парчалар сөјләдиләр.

XI синиф шакирди Мәдинә Рәшидова Р. Рзанын «Ленин» поемасындан ашағыдакы парчаны олдугча тә'сирли сөјләди:

Азадлығы горујуб
һәр тутдуғу нәгшәдән,
бәрабәрлик сөзүнү
тарихләрә нәгш едән,
сәадәтә јол ачан
һәр тутдуғу нәгшдән,
Ленин кими даһини
инсанлыға бәхш едән
бөјүк хиласкарымыз
рус халгына ешг олсун!

Мүәллим тематик конфрансы ашағыдакы кими јекунлашдырды:

—Ленинин өлүмү халгы, партијаны кәдәрләндирдисә дә сарсытмады. Халг өз партијасы әтрафында даһа мөһкәм сәфләрлә сыхлашды. Халг, партија Ленинин иши, әмәлләри уғрунда апарылан мүбаризәни даһа гәти бир ирадә вә гәтијјәтлә давам етдирди. Ленин совет халгынын, бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәтин гәлбиндә, шүурунда јашамагдадыр. О өз дүһасы илә бу халглары сүлһ, сәадәт, әдаләт наминә јени мүбаризәләрә илһамландырмагдадыр. Мәһз буна көрә дә поеманын кириш һиссәсиндә һәмин фикир бу күн белә хүсуси бир гүдрәтлә сәсләнмәкдәдир:

Ленин
һәр бир чанлыдан
даһа чанлыдыр бу күн,
Билијимиз, күчүмүз,
силаһымыздыр Ленин.

Конфрансда фәргләнән 3 нәфәр шакирд мәктәб рәһбәрлији тәрәфиндән китабла мукафатланадырылды.

Конфранс мәктәбин өзфәалијјәт коллективинин чыхышы илә өз ишини јекунлашдырды.

Нәзәри гејдләр

ГОШМА ВӘ ИСМИН ЈИЈӘЛИК ҺАЛЫ МӘСӘЛӘСИ

Аслан АСЛАНОВ
филолокија елмләри намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Гошмаларда идарә вә исмин һаллары мәсәләсиндә гаршыја чыхан мүбаһисәли, долашыг чәһәтләрдән бири дә гошмаларла јијәлик һалын мүнасибәтидир. Һәлә дә гошмаларын јијәлик һалы идарә едиб-етмәмәси дәгигләшдирилмәмишдир. Бу исә тәдрис просесиндә мүәјјән чәтинлик төрәдир.

Дил фактлары, грамматик гајда-ганунлар, еләчә дә мәнтиги нәтичәләр јијәлик һалын гошмаларла ишләнмәдијини сөјләмәјә там әсас верир.

Дилчилик елминдә белә бир факт инкар едилмәздир ки, исмин јијәлик һалы III нөв исми бирләшмәләрин јаранмасы үчүн формал көстәричи вә мәнтиги нәтичә ролуну ојнајыр. Бу һал (јијәлик һалы) мәнсубијјәт категоријасынын мејдана чыхмасы, јаранмасы вә формалашмасы үчүн башлыча васитәдир. Белә бир аксиоманы исбат етмәјә еһтијач јохдур ки, јијәлик һалда олан һәр һансы бир сөз өзүндән сонра мүтләг мәнсубијјәт шәкилчили (-ы, и, у, ү) бир сөз—ад билдирән бир сөз тәләб едир. Бунун әксини дә дүшүнмәк олар, јә'ни мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөз өзүндән әввәл кәлән сөзүн јијәлик һалда олмасыны шәртләндирир. Бу чәһәт һәм дә мәнтиглә бағлыдыр; саһиб о заман мөвчуддур ки, әшја вардыр. Бу мәсәлә синтактик әлагәләрдән (идарә әлагәсиндән) бәһс олунмуш әсәрләрдә өзүнүн кениш шәрһини тапмышдыр. **Бакынын гонаглары, тәбиәтин сирләри, гызын атасы, бағын һасары, мејвәнин дадлысы, тәләбәләрин беши, мәним өзүм, онун өзү, гоншуларын һамысы** вә с. мәнсубијјәт категоријасыны ифадә едән үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин биринчи тәрәфләри һәмишә исмин ји-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

јәлик һалында (бу гејри-мүәјјән јијәлик һалда—дағ һавасы, мәктәб директору вә с. шәклиндә дә ола биләр) олан сөздән, икинчи тәрәфдә исә мәнсубијјәт шәкилчили сөздән ибарәтдир. Belә бирләшмәләр, гәбул олунмуш гајдалара әсасән, синтактик тәһлил заманы һиссәләрә парчаланыб ајрылыгда тәһлил олунмур, јә'ни тәрәфләр ајры-ајрылыгда чүмлә үзвү олмур. Бүтүн бирләшмә чүмләнин һәр һансы үзвү (мүбтәдасы, тамамлығы, хәбәри) кими тәһлил едилир. Белә бирләшмәләр исмин адлыг һалында һесаб едилир вә еләчә дә һаллара көрә дәјишә билир; мәсәлән, **онун көзләри, онун көзләринин, онун көзләринә, онун көзләрини, онун көзләриндә, онун көзләриндән.** Мәһз елә буна көрә дә һәмин бирләшмәләр адлыг һалы идарә едән гошмаларла әлагәјә кирир. Мәсәлән, **Меһманын анасы илә, Меһманын анасы кими, Меһманын анасы тәк, Меһманын анасы гәдәр, Меһманын анасы һаггында, Меһманын анасы барәдә** вә с. Көрүндүјү кими, нүмунә үчүн вердијимиз белә бирләшмәләрлә һәмин гошмалар там (бүтөв) шәкилдә әлагәјә кирир. Әкәр бирләшмәләри парчалајыб икинчи тәрәфини атсаг, јијәлик һалда олан сөз (Меһманын) һеч вахт һәмин гошмаларла әлагәјә кирә билмәз. Јә'ни һәмин гошмалар (илә, кими, үчүн, гәдәр, тәк, һаггында, барәдә) јијәлик һалда олан сөзү идарә едә билмәз. Бу һагда дедикләримиз дилимизин тәсдиг олунмуш гајда-ганунларыдыр. Лакин бә'зи һалларда дилимизин үслуб тәләбләри нәтичәсиндә сөзләрин, ифадәләрин, бирләшмәләрин (һәтта чүмләләрин дә) бу вә ја дикәр шәкилдә дилин гајда-ганунларына заһирән табе олмамасы һаллары өзүнү көстәрир. Бунун өзү дә ганунаујғун һалдыр, үслуби хүсусијјәтдир. Биз бир чох һалларда үслуб хатиринә бә'зи грамматик гајда-ганунларда заһири дәјишиклијә јол веририк. Бу, үслуб хатиринә едилмиш заһири дәјишиклик исә һеч вахт грамматик ганунун гејри-сабитлијини тәсдиг етмир.

Үслубла әлагәдар олараг биринчи тәрәфи шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин (мәним өзүм, сәнин өзүн, онун өзү, бизим өзүмүз, сизин өзүнүз, онларын өзләри) гошмаларла ишләнмәсиндә заһирән дилимизин гајда-ганунларынын «позулмасы» һалларына тәсадүф едирик. Әслиндә исә, бурада һеч бир «позулма» һалы јохдур. Бу чәһәти даһа да ајдын шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн мүасир дилимиздә үч вәзијјәти конкрет олараг гејд едәк:

CS CamScanner ile tarandı

1-чи вәзијјәт

мәним өзүм (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггында)
сәнин өзүн (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һагда)
онун өзү (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һагда)
бизим өзүмүз (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һагда)
сизин өзүнүз (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һагда)
онларын өзләри (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һагда)

2-чи вәзијјәт

... өзүм (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә һаггында)
...өзүн (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггында)
... өзү (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггында)
... өзүмүз (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә һаггында)
... өзүнүз (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггында)
... өзләри (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггында)

3-чү вәзијјәт

мәним ... (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггымда)
сәнин ... (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәндә, һаггында)
онун ... (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәсиндә, һаггында)
бизим ... (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәмиздә, һаггымызда)
сизин ... (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәниздә, һаггынызда)
онлар ... (үчүн, кими, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггында)

Көрүндүјү кими, мүасир әдәби дилимиздә бу гисим бирләшмәләрин гошмаларла ишләнмәси үч вәзијјәтдә өзүнү көстәрир. Бизим нүмајиш етдирдијимиз I вә II вәзијјәт дилимиздә гәбул олунмушдур вә мүбаһисәјә сәбәб һеч бир чәһәт јохдур. **Биринчи вәзијјәтдә** үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәси там шәкилдә (гурулушда) верилмиш вә **үчүн, илә, тәк, гәдәр, барәдә, һаггында** гошмаларынын адлыг һалда олан бирләшмәләри идарә етмәси гәбул едилмишдир. Бурада нә ихтисар едилмиш тәрәф, нә дә заһирән ганунун «позулмасы» вардыр.

Scanned with CamScanner

Икинчи вәзијјәтдә үчүнчү нөв исми бирләшмәнин биринчи тәрәфи ихтисар олунмушдур, лакин бирләшмә јенә дә бирләшмәлијиндә галмыш, тәктәрәфли (өзүм, өзүн, өзүнүз, өзүмүз, өзләри) бирләшмәјә чеврилмишдир. Һәмин тәктәрәфли бирләшмә гошмаларла бу шәкилдә ишләдилмишдир:

өзүм үчүн, өзүм кими, өзүм илә, өзүм тәк, өзүм барәдә;
өзүн үчүн, өзүн кими, өзүн илә, өзүн тәк, өзүн барәдә;
өзү үчүн, өзү кими, өзү илә, өзү тәк, өзү барәдә;

өзүмүз үчүн, өзүмүз кми, өзүмүз илә, өзүмүз тәк, өзүмүз барәдә;

өзүнүз үчүн, өзүнүз кими, өзүнүз илә, өзүнүз тәк, өзүнүз барәдә;
өзләри үчүн, өзләри кими, өзләри илә, өзләри тәк, өзләри барәдә

Демәли, бурада икинчи вәзијјәтдә үслуб хатиринә, јә'ни бир бирләшмә тәркибиндә тәрәфләрин һәр икисинин ејни нитг һиссәси (әвәзликлә) ифадәсинә вә һәр ики тәрәфдә бә'зи формал охшарлыгларын олмасына көрә тәрәфләрдән бири (биринчи тәрәф) ихтисар олунмушдур. Бурада ганундан кәнар һеч бир вәзијјәт јохдур. Јенә дә бирләшмә (тәктәрәфли бирләшмә) адлыг һалдадыр вә гошмалар да адлыг һалда олан сөзү идарә едир.

Үчүнчү вәзијјәтдә исә тәктәркибли башга типли бирләшмәләрдә бу вахта гәдәр һаггында бәһс олунмамыш бир хүсусијјәт нәзәрә чарпыр. Бурада бирләшмәнин икинчи тәрәфи (гошмаларла ишләнәркән) ихтисар едилмишдир. Јә'ни, мәним өзүм, сәнин өзүн, онун өзү, бизим өзүмүз, сизин өзүнүз, онларын өзләри; бунун өзү бирләшмәләри исмин адлыг һалында сөз тәләб едән гошмаларла (илә, үчүн, кими, гәдәр, тәк, барәдә, һаггында) ишләнәркән бирләшмә там һалда ола билдији кими, тәктәрәфли дә ола биләр. Бирләшмәнин икинчи тәрәфи ихтисар едилир вә бу дәфә икинчи вәзијјәтдән фәргли олараг бирләшмә мәним, сәнин, онун, бизим, сизин, онларын, бунун шәклинә дүшүр. Һеч шүбһәсиз, икинчи вәзијјәтдә олдуғу кими, бу да үслубун тәләбинә көрәдир.

Көрүндүјү кими, бу гәбил бирләшмәләрдә (там формасында) һәр ики тәрәф әвәзликләрлә ифадә олунмуш вә бә'зиләриндә һәр ики тәрәфдә олан шәкилчиләр формал чәһәтдән бир-биринә охшајыр. Дилдә исә ејни форма, охшарлыг мә'насындан, вәзифәсиндән асылы олмајараг тәкрар кими нәзәрә чарпыр, мүәјјән дәрәчәдә ағырлыг, монотонлуг јарадыр. Белә һалларда истәр-истәмәз ихтисар апармаг зәрурәти мејдана чыхыр, һаггында данышдығымыз икинчи вәзијјәтдә биринчи тәрәф ихтисар едилмишдисә, үчүнчү вәзијјәтдә икинчи тәрәф ихтисар едилир. Әлбәттә, тәрәфләрдән һансынын (биринчи вә ја икинчинин) ихтисар едилмәси мәсәләси дә үслубла бағлыдыр, бу да субјектин өз мәгсәдиндән асылыдыр.

CamScanner ile tarandı

Гыса шәкилдә вердијимиз изаһатдан бир даһа ајдын олур ки, һәр үч вәзијјәтдә (мәним өзүм үчүн, мәним... үчүн, ... өзүм үчүн) һәмин гошмалар тәрәфләри шәхс әвәзликләри илә ифадә олунмуш үчүнчү нөв исми бирләшмәләри идарә едир, онларын адлыг һалда олмасыны тәләб едир. **Мәним, сәнин, онун, бизим, сизин, онларын** сөзләри үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин биринчи тәрәфидир. Бурада бу вахта гәдәр дилимиздә гејдә алынмамыш бир хүсусијјәт, јә'ни белә бирләшмәләрдә икинчи тәрәфин ихтисара дүшмәси һадисәси өзүнү көстәрмишдир. Мәһз буна көрә дә заһирән бирләшмәјә охшамајан, лакин әслиндә үчүнчү нөв исми бирләшмә олан **мәним, сәнин, онун, бизим, сизин, онларын** сөзләри гошмаларла ишләнәркән бурада «гошмаларын јијәлик һалы идарә едә билмәси, гошмаларын јијәлик һал илә әлагәјә кирмәси» фикрини гәбул етмәк һәм нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән хејирли дејилдир. Буну да үслуби һал һесаб етмәк вә гошмаларын белә һалларда да јијәлик һалда дејил, адлыг һалла әлагәјә кирдијини, адлыг һалда сөз тәләб етдијини сөјләмәк, гәбул етмәк даһа дүзкүн вә елмидир. Белә бирләшмәләр бәдии дилимиздә артыг кениш шәкилдә ишләнмәкдәдир. Мәсәлән, **Бу халг да сәнин кими вәтәндашдыр да. Бу да мәним шәклим. Сизин үчүн јазмышам. Сән Бараткилә де ки, һамы јығышанда мәним үчүн хәбәр көндәрсинләр** (Ч. Чаббарлы). **Сизин кими көзәлин дә'вәтини ким рәдд едәр** (И. Әфәндијев) вә с.

Мәнтиги, грамматик вә үслуби чәһәтдән ајдын, гануни олан һәмин мәсәлә дәрсликләрдә, елми-тәдгигат әсәрләриндә әксәрән јанлыш шәрһ олунмушдур. Гыса шәкилдә вердијимиз изаһатдан ајдын олур ки, гошмалар идарә етмә хүсусијјәтинә маликдир, лакин гошмалар исмин јијәлик һалы илә әлагәјә кирә билмир; онлар адлыг һаллы сөзләрлә әлагәјә кирир.

Scanned with CamScanner

АЗӘРБАЈЧАН ФАМИЛИЈАЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Шәмсәддин СӘ'ДИЈЕВ
филоложи елмләр доктору

Фамилијаныз нәдир? суалына һәр кәс өзүнүн фамилијасыны дејәкләр чаваб верәчәк: Зијадлы, Чәфәрли, Оручов, Бабајев, Манафи.... Демәли, һамынын фамилијасы вар.- Мүасир чәмијјәтимиздә фамилијасыз инсан тапмаг чәтиндир. Бәс кечмишдә?

Шүбһәсиз, Мәһәммәд Фүзулинин фамилијасыны дејә биләрсинизми? суалы исә чохларына тәәччүблү көрүнәчәк. Бунун сәбәби ајдындыр. Мәшһур шаирин јашадығы вә јазыб-јаратдығы XVI әсрдә, һәм дә бундан әввәлки әсрләрдә бабаларымыз фамилијасыз кечинмишләр. Мәһз буна көрә вахтилә инсанлар фамилија һаггында һеч бир тәсәввүрә малик олмамышлар.

Бәдии әдәбијјатда зәһмәткеш күтлә нүмајәндәләринин фамилијанын нә олдуғуну билмәдикләрини көстәрән фактлар чохдур. Султанмәчид Гәнизадәнин «Аллаһын хофу» һекајәсиндә Мәшәди Әләскәр меһманханадакы чамадан саһибинин фамилијасыны сорушан Амбарсума фамилија сөзүнүн мә'насыны баша дүшмәдији үчүн «фамилијасы учабојлу, гарабығлы, кушбәрәпапаг бир адамдыр» чавабыны вермишдир.

Сабит Рәһманын көркәмли актјора һәср едилмиш «Һүсејн Әрәблински» адлы китабында көстәрилир ки, анасы балача Һүсејни охутмаг мәгсәди илә Бакы шәһәр мәктәбинин директору Һәбиб бәј Маһмудбәјовун јанына апарыр, маарифпәрвәр мүәллим Һәбиб бәј Һүсејнә «Фамилијан нәдир?» суалыны верәрәк, ондан фамилијасыны сорушур. Һүсејн исә **фамилија** сөзүнү ешидиб фикрә кедир вә дејир: «Баша дүшмәдим, мирзә».

Һәбиб бәјин «Фамилијан нәдир?» суалына Һүсејн чаваб верә билмир. Мүасир ушаглар исә бу суала асанлыгла чаваб верирләр.

Артыг һәлә дә фамилијасыз кечинән исландијалылар кими тәк-тәк халглар нәзәрә алынмазса, дүнјадакы бир сыра мүасир милләтләрин вә халгларын, о чүмләдән азәрбајчанлыларын да фамилијалары вардыр.

Буна көрә һазырда биз тәкчә фәрди адларымызла дејил, һәм дә фамилијаларымызла чағырылыр, гејдә алыныр вә таныныраг.

Мүасир чәмијјәтимиздә фамилијалар шәхс адлары вә ата адлары илә бирликдә рәсмидир, онлар һүгуг ганунларына әсасән горунур. Дөвләт органларынын ичазәси олмадан һеч кәсин фамилијалары дәјишмәјә ихтијары јохдур.

Фамилијалар партија, комсомол вә һәмкарлар иттифагы үзвлүк билетләриндә, паспортларда, вәсигә, шәһадәтнамә, аттестат вә дипломларда биринчи сәтирдә, мүхтәлиф рәсми сәнәдләрдә вә сијаһыларда фәрди адлардан вә ата адларындан әввәл јазылыр. Мәсәлән, Әмирбәјов Ағамурад Сәфәр оғлу, Әмирбәјова Рәһимә Оруч гызы вә с.

Јери кәлмишкән һазырда инсанлара аид адлардан бәһс едән мүстәгил бир елмин мејдана чыхдығыны, формалашдығыны вә инкишаф етмәкдә олдуғуну да гејд етмәк лазым кәлир. Бу елм а н т р о п о н и м и к а адланыр.

CamScanner ile tarandı

Антропонимика елминин објекти шәхс адлары, ата адлары, тәхәллүсләр, ләгәбләр вә бир сыра мүхтәлиф хүсуси адлар групплары шәклиндә өзләрини көстәрән ваһидләрдир ки, бунлара елми дилдә а н т р о п о н и м и к ваһидләр дејилир.

Белә ваһидләрдән бири фамилијалар сајылыр.

Фамилија нәдир?

Фамилијалар мүстәгил антропонимик ваһидләрдән бири олдуғу үчүн мүәллим јери кәлдикчә шакирдләрә онлары шәхс адларындан, ата адларындан вә башга антропонимик ваһидләрдән ајырмағы өјрәтмәлидир.

Фамилија термини латын дилинә мәхсус **фамилиа** сөзүндәндир. Бу терминин әсасында дуран сөз өз мә'насына көрә бир нөв Азәрбајчан дилиндәки **аилә** сөзүнә ујғун кәлир. Лакин һәмин ујғунлуг тәхминидир. Чүнки гәдим ромалылар **фамилиа** сөзү алтында гоһум, аилә үзвләрилә бәрабәр, бу аиләнин өһдәсиндәки гуллары вә ја хидмәтчиләри дә нәзәрдә тутмушдур. Биз исә аилә дедикдә, ата-анадан—әр-арвaддан, һәмчинин онларын өвладларындан ибарәт олан кичик коллективи баша дүшүрүк. Фамилијалар ата хәтти илә нәсилдән нәслә кечәрәк давам едир.

Азәрбајчан милли фамилијалары һеч дә хүсуси көстәришин нәтичәси вә ја мәһсулу дејил. Шүбһәсиз, онлар да, шәхс адлары кими, мүәјјән еһтијач үзүндән мејдана чыхмышдыр. Лакин шәхс адлары инсанлар арасында бир тәрәфдән гејри-рәсми, дикәр тәрәфдән рәсми, фамилијалар исә һәм инсанлар, һәм дә инсанларла дөвләт арасында анчаг рәсми әлагәләр јарадыр.

Бир дә ки, шәхс адлары даһа гәдимдир. Һәмин сөзләри фамилијалар һаггында демәк олмаз. Чүнки онлар чох-чох сонралар јаранмыш, мәһз буна көрә инсан чәмијјәтиндә нәинки шәхс адларына, һәтта ата адларына, тәхәллүсләр, ләгәбләр кими бүтүн башга ваһидләрә нисбәтән јени антропонимик ваһидләрдир.

Шакирдләрдән фамилијалары сорушдугда фикирләшмәдән чаваб вердикләри һалда, јухарыда көрдүјүнүз кими, он бир јашлы Һүсејн өзүнүн фамилијасыны демәкдә чәтинлик чәкмишди. Чүнки 1892-чи илдә Һәбиб бәјлә көрүшдүјү күнә гәдәр Һүсејн фамилија көтүрмәмишди. Кәләчәјин актјору мәктәбә кирмәмишдән әввәл фамилијаја о гәдәр бөјүк еһтијач да һисс етмәмишди.

Азәрбајчанлыларын һамысы фамилијалары ејни вахтда, бир әсрдә дејил, мүхтәлиф вахтларда—бә'зиләри XVIII әсрдә, бә'зиләри XIX әсрдә, бә'зиләри исә XX әсрдә көтүрмүшләр. Буна көрә бир тәрәфдән истәр Молла Пәнаһ Вагифин вә Һачы Сејид Әзим Ширванинин, истәрсә дә балача Һүсејнин јашадыглары дөврләрдә бу шәхсијјәтләрин фамилијаларсыз кечиндикләринә әсасланыб, бабаларымызын тәк-тәк фамилијалары олмамышдыр шәклиндә һөкм вермәк, дикәр тәрәфдән тәк-тәк фамилијаларын мејдана чыхмасы һаллары илә үмумијјәтлә Азәрбајчан милли фамилијаларынын там тәшәккүл етмәси просесини ејниләшдирмәк олмаз.

Илк дөврләрдә фамилијалары дөвләт мүәссисәләри, тәһсил вә маариф очаглары, һәмчинин һакимијјәт органлары илә бағлы олан, рәсми даирәләрдә танынмыш вә инзибати идарәләрдә ишләјән бә'зи шәхсләр көтүрмүшләр.

Азәрбајчанлыларын фамилијалар көтүрмә просеси кечән әсрин биринчи јарысында бир гәдәр күчләнмәјә башламыш, өлкәмиздә

Scanned with CamScanner

Бојүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән, даһа доғрусу, зәһмәткешләрин вәтәндашлыг һүгугларынын бәрпасындан сонра исә даһа да күтләви шәкил алмышдыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, фамилијаларын күтләвиләшмәси инсанларын бир вәтәндаш вә чәмијјәтин үзвү кими ичтимаи һәјата атылмасы, гејдијјат ишләринин бирдәфәлик дөвләт әлинә кечмәси вә саһмана салынмасы илә әлагәдардыр.

Фамилијаларын мејданда олмадығы вә там күтләвиләшмәдији әсрләрдә бабаларымыз вә нәнәләримиз башга антропонимик ваһидләр алтында танынмыш вә о дөврләрин сәнәдләриндә даһа чох аталарынын адлары илә—Ағачәфәр Рамазан оғлу, Түкәзбан Меһдигулу гызы шәклиндә гејдә алынмышлар.

Фамилијаларымызын ачылмамыш башга сирләри дә вардыр. Һәләлик јухарыда мисал кәтирдијимиз бир нечә фамилијанын тәркибинә фикир верәк. Онлар кишиләрә мәхсус Зијад, Чәфәр, Оруч, Баба, Манаф адларындан вә **-лы-ли**, **-ов-јев**, **-и** шәкилчиләриндән ибарәтдир. Бу исә һәмин фамилијаларын гурулушча дүзәлтмә олдуғуну көстәрир.

Азәрбајчанлылара мәхсус фамилијаларда тәсадүф едилән бүтүн морфоложи васитәләр бунлардыр: **-лы, -ли, -лу, -лү, -задә, -и,** һәмчинин **-ов, -ев, -јев, -ски, -иски, -јски** (фамилијалары дашыјанлар кишиләр олдугда), **-ова, -ева, -јева, -скаја, -искаја, -јскаја** (фамилијалары дашыјанлар гадынлар олдугда). Нүмунәләр: Зүлфүгарлы Чүмшүд, Сејидбәјли Һәсән, Маһмудлу Мәһәррәм, Мүршүдлү Хәлил; Мирзәзадә Хәјјам, Ағазадә Сеидәли, Әләкбәрзадә Әбүлһәсән, Һүсејнзадә Мухтар (Һүсејн оғлу); Сејфәддини Мәммәд, Манафи Мирәли, Һүсејни Әбүлфәз, Пәнаһи Мәнучөһр; Һәбибов Нурәддин, Фәрәчов Әли, Гурбанов Афат, Бабајев Нурәддин, Рәсулов Мәчид, Ахундов Ағамуса вә с.

Бир сыра ејни әсаслара фамилијалар әмәлә кәтирән морфоложи васитәләрдән бир нечәси гошула биләр: Манафлы, Манафзадә, Манафи, Манафов; Пәнаһлы, Пәнаһзадә, Пәнаһи, Пәнаһов; Јусифли, Јусифзадә, Јисифи, Јусифов; Сәфәрли, Сәфәрзадә, Сәфәри, Сәфәров вә б. к.

Вахтилә бә'зи шәхсијјәтләр фамилијаларыны мәтбуатда көстәрәркән каһ бу, каһ дикәр морфоложи васитәдән истифадә етмишләр; Чаббарлы (Чаббарзадә Чәфәр), Маһмудбәјли (Маһмудбәјов Һәбиб бәј), Вәзирзадә (Вәзиров Нәчәф бәј), Ахундзадә (Ахундов Мирзә Фәтәли), Таһирзадә (Таһиров Мирзә Әләкбәр Сабир), Нәчәфзадә (Нәчәфов Әлигулу Гәмкүсар), Гәнизадә (Гәнијев Султанмәчид), Казымов (Казымовски Мир Маһмуд) вә с.

Ејни фамилијада бир гардаш **-задә**, дикәр гардаш исә **-ов**, **-ев -јев** шәкилчисинин **-ов** вариантыны сабитләшдирмишдир: шаир Рүстәмзадә Сүлејман Әлаббас оғлу, дилчи Рүстәмов Рәсул Әлаббас оғлу.

Фамилијаларымызын јаранмасында милли морфоложи васитәләрлә јанашы, фарс вә рус дилләриндән алынмыш морфоложи васитәләрин дә мүәјјән рол ојнадығыны көстәрдик. Бу вәзијјәт, даһа доғрусу, фамилијалар әмәлә кәтириләркән гисмән фарс, даһа чох рус мәншәли морфоложи васитәләрдән истифадә олунмасы фамилијаларымызын миллилијинә хәләл кәтирмир.

CamScanner ile tarandı

Фамилијаларын миллилији даһа чох онларын әсасларына (башлангыч формасына) көрә мүәјјәнләшир.

Беләликлә, фамилијаларын бә'зи әсаслара морфоложи васитәләрин гошулмасы јолу илә әмәлә кәлдикләрини, мәһз буна көрә гурулуш е'тибарилә дүзәлтмә олдугларыны өјрәндиниз. Белә фамилијалар даһа кениш јајылмышдыр.

Һеч бир морфоложи васитәсиз, гурулушча садә фамилијалар да мә'лумдур. Мәсәлән, Гашгај Мирәли, Күл Гасым, Тәһмасиб Рза вә с. Бу чүр фамилијалар Азәрбајчан фамилијалары системиндә азлыг тәшкил едир.

Фамилијалары әмәлә кәтирән морфоложи васитәләр кими, онларын әсаслары да мүхтәлифдир. Фамилијаларын башлыча гисминин әсасларыны шәхс адлары тәшкил едир. Мәсәлән, Мурад, Дәмир, Гулу, Әмир, Кәрим, Ајаз, Вәли шәхс адларыдыр, Азәрбајчанлылара аиддир. Бу әсаслара **-лы -ли, -задә, -и, -ов -ова, -ев -ева, -јев -јева** васитәләри гошулмуш вә онлардан Мурадлы, Дәмирли, Гулузадә, Әмири, Кәримов (Кәримова), Азајев (Азајева), Вәлијев (Вәлијева) фамилијалары алынмышдыр.

Бәс фамилијаларын әсасында дуран шәхс адларынын саһибләри кимләрдир? Онларын бизимлә гоһумлуғу нәдән ибарәтдир?

Кәлин јенә Һәбиб бәј Маһмудбәјовла кәләчәјин мәшһур актјору Һүсејн Әрәблинсикинин арасында кедән суал-чаваба гајыдаг. Балача Һүсејнин—«Баша дүшмәдим, Мирзә» чавабындан сонра Һәбиб бәј ондан соруштур:—«Дејирәм бабанын ады нәдир? Һүсејн—«Хәләф» чавабыны верир. Һәбиб бәј исә —«Демәли, сәнин фамилијан Хәләфовдур» демәклә сөһбәти јекунлашдырыр.

Хәләфов актјор Һүсејн Әрәблинскинин фамилијасыдыр. Һүсејнлә Һәбиб бәјин сөһбәтиндән мә'лум олур ки, бу фамилија Һүсејн Әрәблинскинин бабасына мәхсус Хәләф адындан көтүрүлмүшдүр. Бәс Әрәблински нәдир?

Әрәблински Һүсејнин тәхәллүсүдүр. Вахтилә сәһнә усталарынын чоху белә тәхәллүсләр көтүрмүшләр. Мәсәлән, Әһмәд Ағдамски (Бәдәлбәјов), Һүсејнгулу Сарабски (Рзајев), Һәбиб бәј Көчәрлински (Кәримов) вә б. к.

Әксәр фамилијаларын әсасында онлары илк дәфә гәбул етмиш вә сәнәдләрдә рәсмиләшдирмиш шәхсләрин бабаларынын адлары дурур. Чаббарлы Чәфәр Гафар оғлу, Нәчәфов Әлигулу Гәмкүсар Әләкбәр оғлу, Рзајев Һүсејнгулу Сарабски Мәлик оғлу, Вәлијев Әли Гара оғлу кими елми дилдә антропонимик бирләшмәләр адланан бирләшмәләрдәки драматург Нәчәфов, Рзајев, Вәлијев фамилијалардыр. Чүнки Чаббар драматург Чәфәрин, Нәчәф шаир Әлигулу Гәмкүсарын Рза актјор Һүсејнгулу Сарабскинин, Вәли дә јазычы Әлинин бабаларыдыр.

Сонралар дүнјаја кәлән өвладлар—оғуллар вә гызлар, нәвәләр, нәтичәләр, көтүчәләр бу фамилијалары гәбул едир, онлары бабаларындан ирс олараг дәјишмәдән һәмишәлик јашадырлар.

Мирзә Әбдүлгәдир Исмајылзадә вә Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә антропонимик бирләшмәләриндәки Исмајылзадә вахтилә шаир Мирзә Әбдүлгәдирин, Мәммәдгулузадә исә јазычы вә мүһәррир Мирзә Чәлилин фамилијасы кими гејдә алынмышдыр. Әслиндә исә онларын әсасында Мирзә Әбдүлгәдирин вә Мирзә Чәлилин бабаларынын адлары дејил, аталары Молла Исмајылын вә Мәшәди Мәммәдгулунун

Scanned with CamScanner

адлары дурур. Сонралар онлар Мирзә Әбдүлгәдирин вә Мирзә Чәлилин өвладлары үчүн дә фамилија шәклиндә гануниләшмишдир: Исмајылзадә Микајыл Мүшфиг Мирзә Әбдүлгәдир оғлу, Мәммәдгулузадә Мүнәввәр Мирзә Чәлил гызы.

Беләликлә, фамилијаларын башга бир гисминин әсасларында онлары илк дәфә көтүрмүш шәхсләрин бабаларына мәхсус адлара тәсадүф етмирик.

Гафур Рәшад Мирзәзадәнин атасы Әләкбәрин бабасы Шамахы ханларындан бирисинин јанында мирзәлик етдијиндән о, шәхси ады илә дејил, пешәсини билдирән **мирзә** сөзү алтында танынмышдыр. Буна көрә көркәмли чоғрафијашүнас Гафур Рәшадын атасы Әләкбәр, Мирзәзадә фамилијасыны көтүрмүш, оғлу да бу фамилија илә мәшһурлашмышдыр.

Нәтичәдә әсаслары пешә, сәнәт, вәзифә вә ичтимаи вәзијјәт көстәрән сөзләрдән алынмыш бә'зи фамилијаларын да јајылдығыны көрмәк мүмкүндүр: Зәркәрли, Мискәрли, Катибли вә с.

Мәшһур Бакыханов фамилијасы онун саһибләринин Бакы ханлары нәслиндән олдуғуна ишарә едир. Бу фамилијаны биринчи дәфә Аббасгулу аға Бакыханов көтүрмүшдүр.

Талышханов, Губаханов, Шәкиханов вә Шушаханов фамилијаларынын әсасында бәлкә дә Талышхан, Губахан, Шәкихан вә Шушахан шәхс адлары дурур. Белә фамилијаларын әсаслары онлары дашыјан шәхсләрин мүхтәлиф ханларын нәслиндән олдугларыны да билдирә биләр.

Азәрбајчан милли фамилијаларындан бә'зиләринин нәсил адлары илә ифадә олундутларыны көрүрүк: Араслы, Бекдили, Бәкташи, Дилбази вә с. Бу фамилијалардакы **-лы, -ли** вә **-и** фамилија әмәлә кәтирән морфоложи васитәләр дејил, нәсил адларына мәхсус шәкилчиләр сајылыр.

Бүтүн дејиләнләр көстәрир ки, Азәрбајчан милли адлары системиндә фамилијаларын хүсуси јер тутмасына бахмајараг, онлар бир нөв шәхс, ата вә нәсил адлары илә бағлыдыр.

Ејни сөзләри һәм дә чоғрафи адлар һаггында демәк мүмкүндүр. Чүнки онлар да бир сыра милли фамилијаларын јаранмасына сәбәб олмуш, даһа доғрусу, фамилијаларын бир гисми онлары илк дәфә гәбул етмиш шәхсләрин анадан олдуглары вә бөјүдүкләри јерләрин—кәнд вә шәһәрләрин, һәмчинин чоғрафи—ән'әнәви рајонларын адларындан, бир сөзлә, чоғрафи адлардан көтүрүлмүшдүр.

Бу әсаслы фамилијаларын бә'зиләри чоғрафи адлара Азәрбајчан мәншәли **-лы, -ли, -лу, -лү** морфоложи васитәләри илә әмәлә кәлмишдир: Гафгазлы, Гарабағлы, Ханабадлы, Хындырыстанлы, Хулуфлу, Чалутлу вә с.

Бә'зи чоғрафи адлара исә, һәмин адлар әслиндә **-лы -ли -лу -лү** шәкилчиси илә битдији үчүн, фамилијалар дүзәлдән вариантлар бир дә тәкрарән бағланмыр. Буна көрә Салаһлы, Кәнкәрли типли фамилијалар Салаһлы, Кәнкәрли кәндләринин адлары илә там ујғунлуг тәшкил едир.

Көстәрилән фамилијалар Азәрбајчан мәншәли **-лы -ли -лу -лү** морфоложи васитәсилә вә фамилијалара там ујғун кәлән чоғрафи адлар шәклиндә ишләндикләри һалда, онларын бә'зиләри рәсми сәнәдләрдә рус мәншәли морфоложи **-ски -нски -јски** васитәсинин

CamScanner ile tarandı

вариантларындан бири илә сабитләшмишдир: Ләнбәрански, Табасарански, Сарычалынски вә с.

Белә һалларда сону самитлә битән чоғрафи адлар **-ски** вариантыны тәләб едир: Јеревански, Нахчывански, Ағдамски,

Ејни чоғрафи ада бә'зиләри үчүн Азәрбајчан, бә'зиләри үчүн исә рус мәншәли морфоложи васитәләрин гошулмасындан алынмыш фамилијалара да раст кәлирик: Шыхлы, Шыхлынски; Бенәнјарлы, Бенәнјарски; Чуварлы, Чуварлынски; Көчәрли, Көчәрлински; Кәсәмәнли, Кәсәмәнски:

Белә фамилијалар тәхәллүсләрин мүһүм бир нөвүнә ујғун кәлдикләри үчүн онлары тәхәллүсвари фамилијалар да адландырмаг мүмкүндүр. Лакин дејиләнләрә бахмајараг, чоғрафи адлар әсаслы фамилијалары ејни әсаслы тәхәллүсләрдән фәргләндирмәји, үмумијјәтлә, фамилијаларла тәхәллүсләр арасында сәрһәд гојмағы бачармаг вачибдир.

Мүасир дөврүмүздә тәзәчә дүнјаја кәлән көрпәләрә аталарынын фамилијалары верилдији һалда, кечмишдә фамилијаларсыз кечинән шәхсләр еһтијач үзүндән илк дәфә фамилијалар көтүрәркән өзләри илә бағлы һазыр ваһидләрдән истифадә едәрәк бу ваһидләр әсасында мүвафиг фамилијалар јаратмышлар.

Фамилијалар көтүрәркән бә'зи шәхсијјәтләрин истифадә етдикләри ваһидләрдән бири дә онларын тәхәллүсләри олмушдур.

Рза Тәһмасиб бирләшмәсиндәки Тәһмасиб тәркиб һиссәсини сәнәткар илк дәфә тәхәллүс кими көтүрмүш, сонралар исә ону фамилија шәклиндә рәсмиләшдирмишдир. Һазырда Тәһмасиб нәинки Рзанын вә онун гардашы Мәмәдһүсејнин, һәтта онларын өвладларынын вә нәвәләринин фамилијасы сајылыр.

Мәшһур актјор Һүсејнгулу Рзајевин Сарабски тәхәллүсүнү онун өвладлары фамилија шәклиндә гануниләшдирмишләр. Проф. Әбдүләзәл Дәмирчизадә атасы Мәммәд дәмирчи олдуғу үчүн дәмирчи оғлу мә'насыны верән Дәмирчизадә тәхәллүсүнү көтүрмүш вә бу тәхәллүсү сәнәдләриндә фамилија кими рәсмиләшдирмишдир.

Бүтүн дејиләнләр азәрбајчанлылара мәхсус фамилијаларын башга халгларда ишләнән фамилијалардан фәргләнән хүсуси тәшәккүл тарихинә вә мүәјјән инкишаф ганунларына малик олдуғуну сүбут едир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ГОШМАЛАРЫН ЕТИМОЛОКИЈАСЫНА ДАИР

Әлиса **ШҮКҮРОВ**
филоложи елмләр намизәди,
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Гошма, мә'лумдур ки, сөзләр арасында грамматик әлагә јарадан, һал шәкилчиләринин грамматик мә'насыны вә вәзифәсини тамамлајан көмәкчи нитг һиссәсидир.

Мараглы бурасыдыр ки, дилимиздә гошманын өјрәнилмәсинә XVII әсрин әввәлләриндән башланылмышдыр. Авропа-

Scanned with CamScanner

лы дилчи Мегизер (1612-чи ил), Пиетро Делла Валла (1620-чи ил), Мархиннасенси (1630-чу ил) вә башгалары илк дәфә түрк дилләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә гошмалары ајрыча олараг көмәкчи бир нитг һиссәси кими өјрәнмәјә чалыш көстәрмишләр.

Индијәдәк апарылмыш тәдгигат ишләриндә алимләр белә бир үмуми нәтичәјә кәлмишләр ки, түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә гошмалар мүстәгил мә'налы сөзләрин башга нитг һиссәләриндән тәчрид олунмасы јолу илә мејдана чыхмышдыр. Она көрә дә дилимиздә ишләдилән бүтүн гошмалары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Исим, сифәтин тәчрид олунмасы јолу илә әмәлә кәлмиш гошмалар.

Кими гошмасы сөз бирләшмәләри дахилиндә адла ад арасында, чүмлә дахилиндә исә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә мугајисә јолу илә әшјанын вә ја һәрәкәтин кејфијјәтини билдирир.

Кими гошмасы, еһтимал ки, дилимиздә орта әсрләрдә мејдана чыхмышдыр. Алимләрин бөјүк әксәријјәти, о чүмләдән В. Шотт, О. Бөтлингк, В. Радлов, К. Вамбери, Ж. Дени, М. Еркин, Ф. Зејналов вә башгалары һаглы олараг белә һесаб едирләр ки, кими гошмасы гәдим түрк гәбилә дилләриндә ишләдилмиш олан кип ‖ кеп (форма, гәлиб, көрүм) исминдән әмәлә кәлмишдир. Мараглы бурасыдыр ки, кип сөзүнүн гошма мәгамында ишләдилмәси һадисәсини XI әсрдә јашамыш мәшһур түрк алими Маһмуд Кашғари дә өзүнүн «Дивану-луғәтүт-түрк» әсәриндә гејдә алмышдыр. Ејни грамматик һадисәјә орта әср Азәрбајчан јазылы абидәләриндә дә тәсадүф едилир:

Сурәти инсан киб иди, батини шејтан тәк. (Сөвһәтүс-Сәфа, 14). Форма, гәлиб мә'насыны билдирән кеп сөзү һазырда јакут дилиндә өз изини сахлајыр.

Кеп исми икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи ролунда чыхыш етмәклә үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк кеб-и вә ја кип-и шәклиндә ишләдилмишдир: инсан киб-и (инсан формасында, инсан шәклиндә). Кип ‖кеп исми ајрылыгда архаикләшсә дә, онун мәнсубијјәт шәкилчиси илә биркә дашлашараг гошма вәзифәсини јеринә јетирән шәкли горуныб сахланмышдыр. Беләликлә, дилимиздә һәмишә грамматик вәзифәни јеринә јетирән киби гошмасы мејдана чыхмышдыр. Һәмин гошма тәдричән

CS CamScanner ile tarandı

дилимизин инкишафы просесиндә кими шәклинә дүшмүшдүр: Көз јашы кими дуру су; Бүлбүл кими охумаг вә с.

САРЫ гошмасы, бир гајда олараг, јалныз предикатив сөз бирләшмәләри (чүмлә) дахилиндә ишләдилир вә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр. Бу гошма, еһтимал ки, дилимиздә тәхминән XIII — XVI әсрләрдә мејдана чыхмышдыр. Белә ки, XIII әсрә гәдәр јазылмыш гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәмин гошмаја тәсадүф едилмир. XIII — XVI әср јазылы абидәләриндә исә сары гошмасы һәлә исимдән тамамилә тәчрид олунмамышдыр. Даһа доғрусу, јан, јахын јер мә'насыны ифадә етмиш олан сар исми икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи ролунда чыхыш етдикдә үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк мүәјјән әшјанын јахынлығы, јаны мә'насыны ифадә етмишдир: ев сары (ев јаны, евин јаны), «-ы» мәнсубијјәт шәкилчиси сар исминин ајрылмаз тәркиб һиссәсинә чеврилирсә дә, узун мүддәт һәм исим, һәм дә гошма мәгамында ишләдилмишдир.

Сары сөзү әшја мәфһуму ифадә етдикдә ашағыдакы сөз бирләшмәләринин тәркиб һиссәси кими ишләдилмишдир:

а) Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи ролунда ишләдиләрәк исмин јөнлүк һал шәкилчисини гәбул етмиш вә һәрәкәтин мүәјјән бир објектә тәрәф јөнәлдијини билдирмишдир: Мәдинә саруја кедди. (Шүһәднамә, 13.)

б) Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи ролунда чыхыш едиб јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләриндән бирини гәбул едәрәк һәрәкәтин биринчи тәрәфдә ифадә олунан објектә тәрәф јөнәлдијини, јахуд һәмин објектин јанында олдуғуну, ја да ондан узаглашдығыны билдирмишдир:

Тәбриз сарусына јүз гојди (Сөвһәтүс-Сәфа, 90); мәшрүг сарусындадыр (Сөвһәтүс-Сәфа, 24); гәшрәг сарусындан кәлүр (Сөвһәтүс-Сәфа, 72).

в) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи кими ишләдиләрәк јөнлүк һал шәкилчиси гәбул едиб һәрәкәтин биринчи тәрәфлә ифадә олунан објектә јөнәлдијини билдирмишдир: Онун саруја јөнәлди аһу (Хәтаји, II, 52).

Сары исми гошмаја чевирмәклә, артыг, исмин мүәјјән һал шәкилчисини гәбул етмиш вә әлагәдә олдуғу сөзү исмин јөнлүк һал шәкилчиси илә идарә етмишдир:

Мәктәбә сары кетмәк; Она сары бахмаг вә с.

Scanned with CamScanner

ТӘК гошмасы дилимиздә өз гәдимлији илә диггәти чәлб едир. Мүгајисә билдирән вә һәм сөз бирләшмәләри, һәм дә предикатив бирләшмә дахилиндә грамматик әлагә јарадан бу гошмаја V — VIII әсрдә јазылмыш гәдим түрк абидәләриндә дә тәсадүф едилир. Бу гошманын етимолокијасы һаггында јүрүдүлмүш илк мүлаһизә франсыз алими Жан Денијә мәхсусдур. Ж. Дени јазылы абидәләрә вә мүасир Азәрбајчан дилинә әсасланараг белә фәрз едир ки, т ә к гошмасы охшарлыг, бәрабәрлик билдирән т ә н сөзүндән төрәмишдир. Мүәллифә көрә, т ә н сөзү Азәрбајчан дилиндә мөвчуд олан т а ј сөзү кими, әввәлчә с ә н т ә к вә ја с ә н и н т ә к әвәзинә с ә н т ә н, с ә н ә т ә н вә ја с ә н ә т а ј шәклиндә ишләдилмиш, нәһајәт, т ә н сөзү гошмаја чевирилмәклә т ә к шәклиндә сабитләшмишдир.

ҮЧҮН гошмасы дилимиздә мөвчуд олан ән гәдим гошма нөвләриндәндир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә гаршыја чыхан вә өз фонетик гурулушуна көрә мүасир дилимиздән фәргләнмәјән ү ч ү н гошмасынын етимолокијасы индијәдәк мүхтәлиф шәкилдә изаһ едилмишдир. Түркологларын бә’зиләри белә һесаб едирләр ки, ү ч ү н гошмасы и ч исми әсасында мејдана чыхмышдыр, бә’зиләри исә онун у ч исми әсасында төрәдијини сөјләјирләр.

Бизчә, ү ч ү н гошмасынын мәншәјини ејни мә’нада ишләдилән у ч у н д а н гошмасы илә бағлајан алимләр даһа доғру нәтичәјә кәлмишдир. Сәбәб билдирән ү з ү н д ә н гошмасынын синоними олан «учундан» гошмасы да ү ч ү н гошмасынын илк шәкли һесаб едилә биләр. У ч у н д а н гошмасы әвәлләр үчүнчү нөв тә’јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи ролунда чыхыш едән у ч исминин мәнсубијјәт вә чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул етмиш шәклидир: о н у н у ч у н д а н. Лакин бу гошма тәдричән ихтисара дүшмүш, мәнсубијјәт шәкилчиси битишдиричи «н» самити илә биркә ү ч ү н гошмасынын ајрылмаз тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир.

2. Фе’лдән әмәлә кәлмиш гошмалар.

Фе’лдән әмәлә кәлән гошмалар, адәтән, предикатив бирләшмә (чүмлә) дахилиндә адла фе’л арасында грамматик әлагә јарадыр.

Дөврүмүзә гәдәр горуну6 сахланан јазылы абидәләр вә етимоложи арашдырмалар ајдын сурәтдә көстәрир ки, фе’лдән әмәлә кәлән гошмалар, адәтән, гәдим «ә» шәкилчили фе’-

CamScanner ile tarandı

ли бағламадан тәчрид олунмушдур. Мисал олараг ашағыдакы гошмалары нәзәрдән кечирәк.

КӨРӘ гошмасы дилимиздә орта әсрләрдә мејдана чыхмышдыр. Бу гошма к ө р ә фе’ли бағламасынын ајрылмаз бир тәркиб һалында тәчрид олунуб «бәркимәси» нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр.

ӨТРҮ гошмасы әмәлә кәлмә тарихинә көрә к ө р ә гошмасындан гәдимдир. Белә ки, һәмин гошмаја гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә тәсадүф едилир. Ө т р ү, әввәлләр фе’ли бағламадан тәчрид олунараг зәрфин тәркибинә дахил олмуш вә «сонрг» мә’насыны билдирмишдир (өт-үр-ү—кечәрәк, өтәрәк). Лакин дилимизин инкишафы просесиндә зәрфдән дә узаглашараг тәдричән гошмаја чеврилмишдир. Мисаллар: Сәндән ө т р ү чалышырам. Бу ишдән ө т р ү кәлмишәм вә с.

ИЛӘ гошмасы дилимиздә орта әсрләрдә мејдана чыхмышдыр. Белә ки, бу гошмаја гәдим түрк јазылы абидәләриндә тәсадүф едилмир.

Тәдгигатчылар, адәтән, белә һесаб едирләр ки, и л ә гошмасы гәдим түрк јазылы абидәләриндә гаршыја чыхан ејни грамматик вәзифәни јеринә јетирән б и р л ә гошмасындан төрәмишдир. Һалбуки б и р л ә гошмасы б и р кәмијјәт сајынын сонуна -л ә шәкилчисинин артырылмасы јолу илә мејдана чыхмышдыр.

ДӘК гошмасы Азәрбајчан дилинин грамматикаларында чох вахт бәнзәтмә билдирән т ә к гошмасынын башга бир варианты һесаб едилир. Һалбуки д ә к гошмасы т ә к гошмасынын әксинә олараг т ә к сөзүндән дејил, т е г фе’ли бағламасындан әмәлә кәлмишдир. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә т е г и шәклиндә гаршыја чыхан д ә к гошмасы V—VIII әсрләрдә һәлә фе’ли бағламалығыны тамамилә итирмишди. Әввәлләр «дејәрәк», «тохунараг» мә’насыны ифадә едән т е г и фе’ли бағламасы тәдричән предикатив сөз бирләшмәси дахилиндә сөзләр арасында грамматик әлагә јарадан т е г и—т ә г и—д ә к и—д ә к гошмасына чеврилмишдир.

ДОҒРУ гошмасы дилимиздә ү ч ү н, т ә к, д ә к гошмаларына нисбәтән јенидир. Бә’зи тәдгигатчылар д о ғ р у гошмасынын мәншәјини к ү н д о ғ у ш у ифадәсинә әсасланараг д о ғ м а г фе’ли илә әлагәләндирирләр. Һалбуки д о ғ р у гошмасы өз мә’на вә вәзифәсинә көрә д ә к гошмасына чох

Scanned with CamScanner

ујғун кәлир. Мараглы бурасыдыр ки, орта әср түрк јазылы абидәләриндә д о ғ р у гошмасына ујғун кәлән т ә г ә р ү гошмасына тәсәдүф едилир Она көрә күман етмәк олар ки, д о ғ р у гошмасы д ә к гошмасы кими, ејни көкдән әмәлә кәлмишдир. Лакин д о ғ р у гошмасы «дәјмәк» мә'насыны ифадә едән т е г ‖ т ә г фе'линин т е г-д р ү фе'ли бағламасы формасында дашлашмасы нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр.

Грамматика китабларында чох вахт гошма ады алтында өјрәнилән с о н р а, и р ә л и, к е р и, б ә р и сөзләринә кәлинчә, бу сөзләр әслиндә заман вә ја јер билдирән зәрфдир, лакин мәтидән асылы олараг бә'зән өз лүғәти мә'насыны итирәрәк чүмләдә сөзләр арасында грамматик әлагә јарада билирләр. Белә һалларда һәмин сөзләри ад-гошма ады алтында өјрәнмәк, бизчә, даһа доғру оларды.

Гыса етимоложи арашдырмалар ајдын сурәтдә көстәрир ки, дилимиздә гошмалар, доғрудан да, башга нитг һиссәләриндән тәчрид олунан сөзләр әсасында мејдана чыхмышдыр вә бу просес инди дә давам етмәкдәдир.

ДИЛЧИЛИК ТЕРМИНЛӘРИ ВӘ ТЕРМИНОЛОЖИ ЛҮҒӘТ ҺАГГЫНДА

Көјәрчин БАҒЫРОВА
филоложи елмләр намизәди, Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мүәллими

Мүхтәлиф елм саһәләри үзрә терминолокијанын тәкмилләшдирилмәсиндә вә гајдаја салынмасында терминоложи лүғәтләр мүһүм рол ојнајыр. Бу, дилчилијә дә аиддир. Һазырда республикамызда совет дилчилији елминин, еләчә дә Азәрбајчан дилчилијинин сон наилијјәтләри вә мүасир сәвијјәси илә ајаглашан мүкәммәл терминоложи лүғәтә бөјүк еһтијач вардыр.

Дилчилик терминләри лүғәти дилчилијә даир елми әсәрләрдә кениш јајылмагла күтләвиләшмиш, ән'әнәјә чеврилмиш, вәтәндашлыг һүгугу газанмыш терминләри системә салыр. Бунунла бәрабәр, белә лүғәт аз ишләнән вә нәзәрдән гачмыш терминләри һәрәкәтә кәтирир, дилчилик елминдә онларын даһа да мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур, чох вахт башга дилләрдәки дилчилик әдәбијјатына мәхсус терминләр үчүн Азәрбајчан дилиндә мувафиг гаршылыг јарадылмасыны, нәинки Азәрбајчан дилиндә дејил, һәм дә рус дилиндә чап олунмуш дилчилик әсәрләринин дүзкүн анлашылмасыны асанлашдырыр, нәтичәдә дилчилијин мүхтәлиф саһәләриндә тәдгигат ишләри апарыларкән фикри дүзкүн ифадә етмәкдә, изаһатлара елми мәзмун вермәкдә дилчиләрин көмәјинә чатыр.

Доғрудур, индијәдәк дилчилик терминләринин бир нечә лүғәти јарадылмыш, бу вә ја дикәр шәкилдә нәшр едилмишдир. Мәсәлән, һәлә 1939-чу илдә ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын Енсиклопедија вә Лүғәтләр Институту Д. Гулијевин орта мәктәб програмлары һәчминдә тәртиб етдији «Русча-азәрбајчанча дил вә грамматика терминләри лүғәти»ни чапдан бурахмышдыр.

1957-чи илдә Азәрбајчан Елмләр Академијасынын терминолокија Комитәси тәрәфиндән дилчилик терминолокијасыны даһа кениш әһатә едән «Дилчилик терминләри лүғәти» нәшр едилмишдир. Нәһајәт, 1969-чу илдә Ә. Фәрәчовун «Изаһлы дилчилик Лүғәти» охучуларын истифадәсинә верилмишдир. Лүғәтә, әсасән, мәктәбләрдә дил тәдриси просесиндә ишләдилән, мәтбуатда, дәрсликләрдә, методики әсәрләрдә кениш јајылан терминләр дахил едилмишдир.

Лакин һәмин лүғәтләр әһатә даирәсинә көрә чох мәһдуд олдуглары үчүн дилчилик елминин һазыркы сәвијјәсинә ујғун кәлмир, артыг инкишаф етмиш терминолокија елминин гаршысында дуран нәзәри тәләбләрә чаваб верә билмир.

Мәһз буна көрә дилчилик терминләри лүғәтинин тәртиби мәсәләси дилчи алимләримизин гаршысында дуран тә'хирәсалынмаз вәзифәләрдән биридир. Бу вәзифәнин өһдәсиндән кәлмәк вә терминләрин кәләчәкдә мүвәффәгијјәт газана биләчәк лүғәтинин јарадылмасына наил олмаг исә мөвчуд лексикографик гајдалара әмәл етмәдән, дилчилик терминләри лүғәтинин нәзәри чәһәтдән ишләнмиш тәртиб принсипләринә әсасланмадан чох чәтиндир.

Дилчилик терминләри лүғәтинин тәртиб принсипләриндән данышаркән биринчи нөвбәдә бир мүһүм мәсәләни—белә лүғәтин типи мәсәләсини гәти һәлл етмәк лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әслиндә Азәрбајчан дилиндә ишләнән дилчилик терминләри биринчи сүтунда Азәрбајчан

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

әлифбасы сырасы илә дүзүлмәлидир. Чүнки сөһбәт рус дилиндә дејил, мәһз Азәрбајҹан дилиндә чыхмыш дилчилик әдәбијјатына мәхсус терминләр һаггында кедир; мәгсәд Азәрбајҹан дилиндәки дилчилик терминләри лүғәтинин тәртиби мәсәләсидир.

Дилчилик терминләри лүғәти типинә көрә икидилли ади терминоложи лүғәт олмалыдыр. Беләликлә, онда Азәрбајҹан дили терминләринин биринҹи планда, рус дилиндәки гаршылыгларынын исә онлардан сонра верилмәси даһа мүнасибдир. Лүғәтин икинҹи һиссәси дә ваҹибдир. Бу һиссә лүғәтин әксинә гурулмалыдыр, даһа доғрусу, рус дили терминләри биринҹи сүтунда, онларын Азәрбајҹан дилиндә ишләнән мүгабилләри исә икинҹи сүтунда дүзүлмәлидир.

Чох заман рус дилиндәки әдәбијјатдан истифадә едән мүтәхәссис рус дилинә аид терминләрин Азәрбајҹан дилиндәки гаршылыгларыны Азәрбајҹан дилиндәки дилчилик әдәбијјатындан истифадә едән мүтәхәссис исә Азәрбајҹан дилинә аид терминләрин рус дилиндәки гаршылыгларыны тапмагда чәтинлик чәкир. Мөвҹуд русча-азәрбајҹанҹа вә азәрбајҹанҹа-русча лүғәтләрдә спесифик терминләрин чоху јохдур. Чүнки белә лүғәтләр терминоложи лүғәтләр дејил, икидилли филоложи лүғәтләрдир. Көстәрилән чәтинлији арадан галдырмагда азәрбајҹанча-русча вә русча-азәрбајҹанча икитәрәфли ади дилчилик терминләри лүғәти, фикримизҹә, даһа үстүн вә әлверишли сајылмалыдыр.

Дилчилик терминләри лүғәтинин тәртибиндән данышаркән бу лүғәтин һәҹми һаггында да габагҹадан дүшүнмәк ваҹибдир.

Шүбһәсиз, 1957-ҹи илдә чапдан чыхмыш «Дилчилик терминләри лүғәти» әһатә даирәсинин кенишлијинә көрә дилчилијә даир мөвҹуд терминоложи лүғәтләримиздән мүәјјән дәрәҹәдә фәргләнир. Бу лүғәт, өз дөврү үчүн нөгсан сајылмыш бә'зи чатышмамазлыгларына бахмајараг, вахтилә Азәрбајҹан дилчилији саһәсиндә һәјата кечирилмиш мүһүм тәдбирләрдән бири кими гијмәтләндирилмишдир. Бунунла бәрабәр, чәсарәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин лүғәт ијирми ил бундан әввәл чыхдығындан дилчилик елминин мүасир мәнзәрәсини һеч чүр әкс едә билмәз.

Сон ијирми ил әрзиндә совет дилчилији сүр'әтлә инкишаф етмиш, онун бир сыра јени мүстәгил саһәләри тәшәккүл тапмыш, Азәрбајҹан дилиндә чохлу дилчилик әсәрләри чап

CamScanner ile tarandı

олунмушдур. Бу ҹәһәтдән дилчилик терминләри лүғәтләримиз дилчилик елминин мүасир сәвијјәсиндән кери галыр.

Дилчилик елминин инкишафы илә әлагәдар олараг јаранмыш јени вә өзләрини доғрултмуш, дилчилик әдәбијјатында вәтәндашлыг һүгугу газанмыш бүтүн мә'лум терминләри өзүндә бирләшдирән мүкәммәл лүғәтә бөјүк еһтијаҹ вардыр. Белә бир лүғәти тәртиб етмәк үчүн онун принсипләрини елми шәкилдә нәзәри ҹәһәтдән ишләмәк ваҹибдир. Бу исә әлдә олан дилчилик терминләри лүғәтләринә, мөвҹуд терминләрә, термин јарадыҹылығы принсипләринә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәдән, Азәрбајҹан дилинин терминолокијасы саһәсиндә көрүлмүш ишләрә нәзәр салмадан мүмкүн дејил.

Дилчилик терминләри лүғәтинин тәртиб принсипләрини үмумиләшдирәркән, дејиләнләрлә бәрабәр, ики мәсәлә дә диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Бунлардан бири дилчилијә даир терминоложи лүғәтә һансы терминләрин дахил едилмәси, дикәри исә дахил едилән терминләрин нә шәкилдә верилмәси мәсәләсидир.

Дилчилијә даир терминоложи лүғәтә һансы сөзләрин дилчилик термини кими дахил едилмәси мәсәләси габагҹадан дүзкүн вә конкрет шәкилдә һәлл едилмәли; лүғәтдә верилмәси зәрури олан терминләрин, терминоложи мә'наларын сәрһәди мүәјјәнләшдирилмәлидир. Даһа доғрусу, лүғәт үчүн термин сечилмәси елми принсипләрә әсасланмалыдыр.

Дилчилик терминләри лүғәтинә е'тираз доғурмајан норма кими гәбул олунмуш мүасир терминләр салынмалыдыр. Буна көрә јахын илләрдә нәшр едилмиш Азәрбајҹан дилчилик әдәбијјатында ишләнән терминләри топламаг, бунлардан ән'әнә шәклини алмыш терминләрә үстүнлүк вермәк ваҹибдир. Бунунла белә әввәлки илләрә мәхсус дилчилик әдәбијјатында кетмиш терминләри дә нәзәрдән гачырмаг олмаз.

Дилчилик терминләри лүғәти мүәјјән әсәр вә мәгаләни охујаркән онлары баша дүшмәјә көмәк едән вәсаит шәклиндә гурулмалыдыр. Һалбуки чох заман охуҹу бә'зи терминләрин мүгабилләрини тапмагда чәтинлик чәкир, буна көрә мәтн анлашылмаз галыр: «Мәһз сәдаијјатын сајәсиндә сөвтијјат елми нчтиман елм олан дилчилик елмләри тәркибинә дахил ола биләр». «Тәфриг һадисәсинә Азәрбајҹан дилиндә чох аз тәсадүф олунур».

«Азәрбајҹан дилинә аид тәдгигләр» (Бакы, 1947) мәҹмуәсиндән алынмыш бу ҹүмләләри мүасир охуҹу баша дүш-

Scanned with CamScanner

мүр. Бунун сәбәби онда ишләнмиш **сәдаиjjат, сөвтиjjат, тәфриг** терминләринин «көһнәлиjи» илә изаһ едилир.

Азәрбаjчан дилчилиjи тарихиндә дилчилик терминләри саһәсиндә бөjүк һәрч-мәрчлиjә jол верилмиш, терминләр бир сыра вариантларда ишләнмишдир. Азәрбаjчан дилчилик әдәбиjjатыны вә дәрсликләри нәзәрдән кечирәркән бир дил ваһидинин вә ja һадисәсинин мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф терминләрлә ифадә олундуғуну көрүрүк: **сөвтиjjат, фонетика; сөвт, сәс; алфавит, әлифба; сәда, фонема, сәдаиjjат фонолокиjа; сәсли, саит; сәссиз, самит; бөлүм, һеча уjғунлуг гануну, аһәнк гануну; тәмсил, ассимилjасиjа; тәфриг, диссимилjасиjа; тәдбил, jердәjишмә, метатеза; истилаһ, термин; сәрф-нәһв, сәрф, граммер, грамматика; шәклиjjат, морфолокиjа; лаjиһә, шәкилчи; әсли сөз, садә сөз; мүфрәд, тәк һал, дәjишмә, һал; зәмир, әвәзлик; өртүлү зәмир, гејри-муәjјән зәмир; һаллыг зәрф; jардымчы сөз, көмәкчи сөз; нәһв, синтаксис; башлыг, мүбтәда; хәбәрлик, хәбәр** вә с.

Мүасир терминләрин чохлу «көһнә» мүгабилләрини һалһазырда һеч кәс ишләтмир, онлардан истифадә етмәк дә һеч кәсә мәсләһәт көрүлмүр. Лакин мүтәхәссис белә терминләрин һансы норматив терминләрә уjғун кәлдиjини билмәлидир. Буна көрә jахшы олар ки, мүасир терминләрин вахтилә ишләнмиш, амма ән'әнәjә чеврилмәмиш мүгабилләри дә е'тираз доғурмаjан мүасир терминләрлә бир сырада көстәрилсин.

БУНЛАРЫ БИЛМӘК МАРАГЛЫДЫР

Ән узун драм әсәрини Америка драматургу Ноел Коуерд jазмышдыр. Әкәр һәмин әсәр сәһнәjә гоjулсаjды, она тамаша етмәк үчүн бир һәфтә вахт лазым кәләрди.

●

И. С. Туркенjев мүәллифи олдуғу «Овчунун хатирәләри» китабынын шәкилләрини дә өзү чәкмишдир.

●

Л. Н. Толстоj Жүл Верпин мәшһур «80 күндә дүнjа сәjаһәти» әсәринин шәкилләрини өзү чәкмишдир.

●

Мәшһур франсыз jазычысы Александр Дума дүнjада ән мәһсулдар jазычы саjылыр. О бүтүн өмрү боjу 272 чилдлик роман, пjес вә һекаjә jазмышдыр.

●

М. J. Лермонтов «Маскарад» драмыны 19 jашында оларкән jазмышдыр.

CS CamScanner ile tarandı

Бизим иш јолдашларымыз

ШӘРӘФЛИ ЈОЛДА

Онун мүәллимлиjә башладығы илк күндән 22 илдән чох вахт кечир. Рамиз мүәллимин сачларына дән дүшсә дә, о jенә әввәлки кими чаван вә күмраһдыр. Өз сәнәтини үрәкдән севәнләр һәмишә белә олурлар. Әлбәттә, тәкчә севмәк аздыр, бу сәнәтдә һүнәр көстәрмәjи бачармаг да башлыча шәртдир. Бунларын һәр икиси Рамиз мүәллимин гәлбинә, зеһнинә чохдан һаким олуб.

Шакирдләринә һәмишә гаjғы вә тәләбкарлыгла jанашмаг, онларын нитг вәрдишләрини, идрак фәаллығыны, естетик зөвгләрини инкишаф етдирмәк Рамиз мүәллимин jарадычылыг девизидир.

Узун иллләрдән бәри Jевлах шәһәр М. Ахундов адына 1 №-ли орта мәктәбдә ишләjән Рамиз Новрузов, һәр шеjдән әввәл, мүәллимлик сәнәтинин башлыча шәртини елми вә сиjаси биликләр хәзинәсиндән даима гидаланмагда көрүр. Елә буна көрәдир ки, о өз шәхси китабханасыны даима зәнкинләшдирмәк гаjғысына галыр, бүтүн бош вахтларыны китабларла, гәзет-журналларла кечирир. Охудуғу китабларын, һәтта гәзет мәгаләләринин чохундан дәгиг геjдләр көтүрүр; «лазым ола биләр» фикри илә муәjјән чүмләләри, парчалары хүсуси дәфтәрләрә көчүрүр... Кәрәклиjини өjрәнмәк истәjәндә чаваб верир ки, бу геjдләрдән, бу материаллардан мән jери кәлдикчә тә'лим просесиндә истифадә едирәм; бунлар мәним дәрсләримә jени нәфәс, jени тәравәт кәтирир, шакирдләримин әглинә, һиссинә тә'сир көстәрир.

Һәгигәтдә дә белдир. Рамиз мүәллим һәр jени дәрсини өз «әлавәләри илә» елә көзәл әлагәләндирир ки, бунлар өjрәнилән мөвзуjа шакирләрдә марағы гат-гат гүввәтләндирир, онларын зөвгүнә ишыг верир.

Scanned with CamScanner

Бәли, тә'лим просесиндә Рамиз мүәллимин јүксәк нәтиҹәләр әлдә етмәси, өз фәннини шакирдләрә севдирә билмәси, илк нөвбәдә, Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатын бүтүн инҹәликләринә јахшы бәләд олмасы вә бу фәнләрин тәдрисини мүасир тә'лим үсулларындан истифадә едәрәк зәнкинләшдирмәси илә әлагәдардыр.

Рамиз мүәллимин бүтүн дәрсләриндә нитг инкишафы, нитг мәдәнијјәти үзрә ишләр кениш јер тутур, дәрсләриндән чохунун илијини, ганыны тәшкил едир.

Бу саһәдәки ишләрдә о, шифаһи вә јазылы нитгин гаршылыглы әлагәсиндән ирәли кәлән тәләбләри хүсуси олараг нәзәрә алыр. Мәсәлән, орфографик вә орфоепик вәрдишләри гаршылыглы сурәтдә мөһкәмләндирмәк үчүн һәр дәрсдә мүтләг «орфографик бешдәгигәлик» апарыр.

Рамиз мүәллим өз иш тәҹрүбәсиндә фәнләрарасы әлагәјә дә чох фикир верир. Әдәбијјатдан кечдикләри материаллара Азәрбајҹан дили дәрсләриндә ардычыл олараг истинад едир, шакирдләрә өз фикирләрини әдәби-бәдии нүмунәләрлә әсасландырмаға, өјрәтмәјә чалышыр.

Рамиз мүәллимин дәрсләри; демәк олар ки, һәмишә әјаниликлә бағлы олур. Шәкилләрдән, иллүстрасијалардан, график ҹәдвәлләрдән тез-тез истифадә етмәси онун дәрсләрини даһа да мараглы вә ҹазибәдар едир. Рамиз мүәллимин тәҹрүбәсиндә хошакәлән ҹәһәт бир дә ондан ибарәтдир ки, о тәкҹә һазыр әјаниликләрдән истифадә етмәклә кифајәтләнмир јери кәлдикҹә мүвафиг әјани васитәләр тәртиб едир вә онларын үзәриндә јарадыҹы иш апарыр.

Рамиз мүәллимин шакирдләринин јарадыҹы јазылар саһәсиндә дә мүвәффәгијјәтләри һәмишә севиндириҹи олур. Онлар мәктәб вә рајон үзрә кечирилән инша-јазы мүсабигәләриндә севиндириҹи нәтиҹәләр әлдә едир. Республикада кечирилмиш инша-јазы мүсабигәсинин галиби олурлар.

Рамиз мүәллим елми јарадыҹылыгла мәшғул олмағы да унутмур. О, 1975-ҹи илдә «Мүасир Азәрбајҹан дилиндә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик ифадә васитәләри» мөвзусунда диссертасија мүдафиә едиб, филоложи елмләр намизәди адыны алмышдыр. Республикамызын педагожи мәтбуатында о, ардычыл олараг елми, методики мәгаләләрлә чыхыш едир. Онун «Азәрбајҹан дилиндә омоним шәкилчиләр вә онларын тәдриси тәҹрүбәсиндән», «Исмин тә'сирлик һалында мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик мә'наларынын тәдриси тәҹрүбәсин-

CamScanner ile tarandı

дән», «Дәрсликләримизи елми ҹәһәтдән тәкмилләшдирәк», «Азәрбајҹан дилиндә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик ифадә васитәләри» адлы елми-методик мәгаләләри охуҹулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

Намуслу әмәк һеч заман көлкәдә галмыр; лајигинҹә гијмәтләндирилир. Сон дөрд-беш илдә Рамиз мүәллимин тәрҹүмеји-һалы бир нечә әламәтдар һадисә илә даһа да зәнкинләшмишдир. О, Азәрбајҹан мүәллимләринин VI гурултајынын нүмајәндәси олмуш, «методист-мүәллим» адыны алмыш, Азәрбајҹан ССР әмәкдар мүәллими фәхри адына лајиг көрүлмүшдүр. Бу јахынларда исә Азәрбајҹан ММТИ-јә методист вәзифәсинә ирәли чәкилмишдир. Инди Рамиз мүәллими даһа кәркин фәалијјәт көзләјир. Она бу шәрәфли јолда јени јарадыҹылыг уғурлары арзулајырыг.

Ә. АББАСОВ.

БУНЛАРЫ БИЛМӘК МАРАГЛЫДЫР

Дүнјада мусиги јазылмыш илк граммофон валыны Емил Берлинер 1888-ҹи илдә һазырламышдыр.

●

XIX әсрин әввәлләриндә сатирик рус јазычысы Н. Г. Шебујев «Весна» журналыны нәшр етдирәркән мүәллифләрә гонорар вермәзмиш. О, бә'зән мүәллифләрдән әсәрләринин журналда дәрҹ олунмасы үчүн пул вермәләрини тәләб едәрмиш.

●

1875-ҹи ил ијулун 22-дә Бакы губернија идарәсинин мәтбәәсиндә «Әкинчи»нин биринҹи нүсхәсини евинә кәтирән Зәрдабинин һәдсиз севинҹинә онун һәјат јолдашы Һәнифә ханым да гәлбән шәрик олмуш, 64 ил сонра һәмин һадисәни хатырлајыб белә демишдир: «Һәсәнбәјин көзләри севинҹдән јашармышды. О, чох һәјәҹанлы бир һалда евә кәлди. Һәмин күн онун һәјатынын ән хошбәхт бир күнү иди».

●

А. М. Горкинин шәхси китабханасында он миндән артыг китаб вармыш.

●

VII әсрдә Мисири фәтһ етмиш гошун дүнјада әһәмијјәти олан Искәндәријјә китабханасыны јандырмышдыр. Шәһәр һамамыны бир нечә ај әрзиндә бу китабханадакы әсәрләри јандырмагла гыздырмышлар.

●

Үзејир Һаҹыбәјовун мәшһур «Аршын мал алан» мусигили комедијасы ермәни дилинә Седрак Макалјан тәрәфиндән тәрҹүмә едилмишдир.

Scanned with CamScanner

Консултасија

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН VIII-X СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ.*

VIII синиф III рүб (21 саат)

1) «Сиз гыш тә'тилини нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөhбәт. «Ленинин сүлh бајрағы (§ 21) ше'ри, ше'рин камилијјәт зәрфлији; 137, 143, 144-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 2) Нитг мәшги. («Гыш» мөвзусуна даир»; «Умуд бабанын дедикләри» (§ 22) мәтни үзәриндә иш; сәбәб-мәгсәд зәрфлији; 140, 145, 148-чи чалышмалар—1 саат. 3) «Комсомол» (§ 23) ше'ри; һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәләри; 152—154-чү чалышмалар—1 саат. 4) «Балача гәһрәман» (§ 24) мәтни; 158—160-чы чалышмалар—1 саат. 5) Нитг мәшги («Гыш» мөвзусуна аид); садә чүмләнин нөвләри; бүтөв чүмлә; 161—164-чү чалышмалар—1 саат. 6) «Гара гызыл» (§ 25) мәтни; јарымчыг чүмлә, 168—172-чи чалышмалар—1 саат. 7) «Әбәди јанан ишыг» (§ 26) мәтни; шәхсли вә шәхссиз чүмлә; 175, 176-чы чалышмалар—1 саат. 8) «Гәзетсатан ушаг» (§ 27) мәтни; гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә; 181, 182-чи чалышмалар—1саат. 9) «Чејранлар» (§ 28) мәтни; адлыг чүмлә; 186, 187, 189-чу чалышмалар—1 саат, 10) **Јазы иши:** суаллара чаваб («Гара гызыл» § 25, сәh. 64; 65)—1 саат. 11) Нитг мәшги; (Совет Ордусу күнүнә аид) «Сөјүд көлкәси» (§ 29) мәтни; хитаб 193, 196, 198-чи чалышмалар—1 саат. 12) Нитг мәшги, (Совет Ордусу күнүнә аид «Бизим командир» мәтни үзрә «Океанын о тајында» (§ 30) мәтни—1 саат. 13) «Кәнч һәвәскарлар» (§ 31) мәтни; 202, 204-чү чалышмалар—1 саат. 14) Нитг мәшги (8 Март—гадынлар бајрамы һаггында сөһбәт); ара сөзләр; 205, 207-чи чалышмалар; «Вәтән нәғмәси» (§ 32) ше'ри (әзбәр) — 1 саат. 15) Нитг мәшги («Гәһрәман аналарымыз» мөвзусу үзрә hәјати сөһбәт); «Ата гәбри» (§ 33) мәтни—1 саат, 16) «Сәмәрәли зәһмәтин нәтичәси» (§ 34) мүәллим шакирдләрлә бирликдә Гадынлар бајрамы мунасибәти илә дивар гәзети, албом, стенд һазырлајырлар вә шакирдләрин ше'р, маһны вә с. илә чыхышыны тәшкил едир—1 саат. 17) Мүрәккәб чүмлә; 216, 217-чи чалышмалар, «Сүлh маhнысы» (§ 35) ше'ри (әзбәр)—1 саат; 18) Јазы иши: имла («Азәрбајчан дилиндән имла вә ифадә јазы мәтнләри» сәh. 105, 106) — 1 саат. 19) Нитг мәшги («Баһар кәлир» мөвзусу үзрә); табесиз мүрәккәб чүмлә; 225, 227-чи чалышмалар, «Зәһмәтдәдир һәр бир һүнәр» (§ 37) ше'ри—1 саат. 20) Нитг мәшги (давамы). «Гоча иншаатчылар» (§ 38) мәтни—1 саат. 21) Нитг мәшги («Баһар тә'тили һаггында»); табесиз мүрәккәб чүмләдә бағлајычылар: 235, 236-чы чалышмалар—1 саат.

*Әввәли мәчмуәмизин 1978-чи ил 2-чи нөмрәсиндә.

CamScanner ile tarandı

VIII СИНИФ

IV рүб (15 саат)

1) «Сиз баһар тә'тилини нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында шакирдләрин шифаһи иншасы, «Истәк» (§ 42) мәтни—1 саат. 2) Нитг мәшги («Баһар кәлир», шәкли үзрә); табели мүрәккәб чүмлә; 252. 253-чү чалышмалар—1 саат. 3) Нитг мәшги (Космонавтлар күнүнә аид); «Падшаh вә алим» (§ 43) мәтни; мүбтәда будаг чүмләси; 257. 258-чи чалышмалар—1 саат. 4) «Дашкәсән мә'дәнләриндә» (§ 43) мәтни; хәбәр будаг чүмләси; 259, 262-чи чалышмалар—1 саат. 5) Нитг мәшги (В. И. Ленин һаггында); «Разлив көлү јанында» (§ 39) мәтни; луғәт үзрә иш: мәтнин охунмасы, мәзмуну үзрә иш вә суаллара чаваб.(Мүәллим В. И. Ленинин анадан олдуғу күнә аид дивар гәзети, албомлар һазырладыр, ше'р әзбәрләдир вә с.)—1 саат. 6) Нитг мәшги «О, һәмишә бизимләдир» мәтнинин охунмасы, «Јашасын азадлыг» (§ 40) мәтни; табесиз мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләри; 243, 244-чү чалышмалар—1 саат. 7) Јазы иши: ифадә («Азәрбајчан дилиндән имла вә ифадә јазы мәтнләри», сәh. 109, 110—1 саат). 8) Нитг мәшги («Республикамыз»); «Ленинин көмәји илә» (§ 41) мәтни—1 саат. 9) Нитг мәшги. («Сиз 1 Мај бајрамыны нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт; «Нәчәф јашајыр» (§ 45) мәтни, тамамлыг будаг чүмләси 268, 269-чу чалышмалар—1 саат. 10) Нитг мәшги. («9 Мај—Гәләбә күнү һаггында сөһбәт». «Сүлh көјәрчини» ше'рини охумаг), «Бугда үшүјүрмү» (§ 46) мәтни; тә'јин будаг чүмләси; 272, 273-чү чалышмалар—1 саат. 11) «Үч гардаш» (§ 47) мәтни; 275. 276-чы чалышмалар—1 саат. 12) Јазы иши: гарышыг типли јазы (Әмәк мөвзусунда 3 чүмлә гурмаг, верилмиш сөзләрин мә'насыны русча јазмаг. 3—4 чүмләли мәтни тәрчүмә етмәк)—1 саат. 13) Нитг мәшги. Зәрфлик будаг чүмләси; 278, 279-чу чалышмалар; «Зәрифәнин чичәкләри» (§ 48) мәтни—1 саат. 14) Табели мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләри, синтаксисдән кечилмишләрин тәкрары; 285, 288—292-чи чалышмалар—1 саат. 15) Синтаксисдән кечилмишләрин тәкрары, 294—297-чи чалышмалар, иллик јекун—1 саат.

IX СИНИФ

III рүб (21 саат)

1) «Сиз гыш тә'тилини нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт; Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјаты һаггында мүәллимин мә'луматы; «Чәлил Мәммәдгулузадә» мәтни (сәh 45-47)—1 саат. 2) Шифаһи нитгин инкишафы («Гыш» мөвзусу үзрә); «Почт гутусу» мәтнинин охунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш—2 саат. 3) Исим, исмин мә'нача нөвләри; 28, 29, 30, 33-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) Москва» ше'ри, 34, 36-чы чалышмалар—1 саат. 5) Шифаһи нитгин инкишафы («Гыш» шәкли үзрә); «Кәнч туристләр» мәтни; 39-40-чы ча-

Scanned with CamScanner

лышмалар -1 саат. 6) Шифаһи нитгин инкишафы (Азәрбајчан республикасы һаггында, әјани вә техники васитәләрдән истифадә етмәклә); «Азәрбајчан» ше'ри; (Әһмәд Чәмил һаггында мүәллимин гыса мә'луматы); 42—45-чи чалышмалар—1 саат. 7) «Бизим күчә» (1 һиссә) мәтни—1 саат. 8) Шәһәрин јени тикинтиләри һаггында (әјани васитәләрин көмәјилә) сөһбәт; «Бизим күчә» (II һиссә мәтни; 48-49-чу чалышмалар—1 саат; 9) Јазы иши; имла—1 саат. 10) Совет Ордусу һаггында сөһбәт («Горхмазын икидлији» сәһ. 55); «Шәрәф лөвһәси» ше'ри; 52—54-чү чалышмалар—1 саат. 11) Шифаһи нитгин инкишафы (Совет Ордусу һаггында; «Достлуг мәктубу» мәтни; 55—57-чи чалышмалар—1 саат. 12) Исмин гурулушча нөвләри вә һалланмасы; 58, 60, 63-чү чалышмалар—1 саат, 13) Шифаһи нитгин инкишафы (8 Март Бејнәлхалг гадынлар бајрамы һаггында, «Өлкәмиздә гадынлар Октјабр ингилабына гәдәр». «Күнәшлә биркә» ше'ри (Нәби Хәзри һаггында мүәллимин мә'луматы); Сумгајыт шәһәри һаггында шакирдләрин сөһбәти—1 саат. 14) Шифаһи нитгин инкишафы (Конститусија гадынлара азадлыг вермишдир. «Аналарымыз әмәк гәһрәманларыдыр» мөвзусу үзрә); «Уста Мәлик» мәтни —1 саат. 15) «Мән фәһләјәм » мәтни (Сүлејман Рүстәм һаггында мүәллимин мә'луматы); әсәрин јыгчам тәһлили, әмәјә мәһәббәт һиссинин тәблиғи—1 саат. 16) 64 вә 65-чи чалышмалар үзәриндә иш; «Јазымыза позу јохдур дүнјада» ше'ри; әсәрдә достлуг, гардашлыг, бејнәлмиләлчилик, сүлһ, һәмрә'јлик, гонагпәрвәрлијин тәрәннүмү—1 саат. 17) Суаллара чаваб, јазы; «Почт гутусу» (9-чу синиф дәрслији, сәһ. 47—51)—1 саат. 18) Шифаһи нитгин инкишафы («Азәрбајчанын колхоз тарлаларында» мөвзусу үзрә). С. Вурғун «Муғанын памбығы» («Муған» поемасындан) ше'ри; 68, 70-чи чалышмалар үзәриндә иш—2 саат. 19) Рүблүк тәкрар—1 саат.

IX СИНИФ

IV РҮБ (16 саат)

1. Сиз баһар тә'тилини нечә кечирдиниз? суалы әтрафында сөһбәт; «Көрүш» һекајәси; әсәрин мәзмунунун рус дилиндә өјрәнилмәси; 72—76-чы чалышмалар үзәриндә иш—2 саат 2. Шифаһи нитгин инкишафы («Баһар» мөвзусуна аид); «Рус халгына ешг олсун» ше'ри—1 саат. 3. Шифаһи нитгин инкишафы («Баһар» мөвзусу үзрә); 78—81-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) Шифаһи нитгин инкишафы (В. И. Ленинин һәјатына аид); «Биз һамымыз Гафгаз балаларыјыг» мәтни; әвәзлик вә сајлар һаггында мә'лумат; 82—85-чи чалышмалар үзәриндә иш—2 саат. 5) Инша јазы—1 саат. 6) Шифаһи нитгин инкишафы («1 Мај һәмрә'јлик күнү» мөвзусунда сөһбәт); Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндән парча; Чәфәр Чаббарлы һаггында мүәллимин мә'луматы (Ч. Чаббарлынын һәјатына аид әјани вәсаитләрдән истифадә); парчанын роллар үзрә охунмасы вә мәзмунун рус дилиндә изаһ едилмәси, ингилабчы сурәтләрин характеристикасы—2 саат. 7) Шифаһи нитгин инкишафы (9 Мај гәләбә күнү һаггында сөһбәт); «Гарадағ газы» мәтни үзәриндә иш—2 саат. 8) Әвәзликләр, онларын нөвләри вә һалланмасы; 80-чи вә әлавә чалышмалар үзәриндә иш—1 саат; 9) Имла јазы—1 саат. 10) «Достлуг» мәтни («Кенерал» романындан); 93, 94-чү чалышмалар үзәриндә иш—2 саат. 11) Иллик јекун—1 саат.

CamScanner ile tarandı

X СИНИФ

III РҮБ (2 саат)

1) Нитг инкишафы. («Сиз гыш тә'тилини нечә кечирирдиниз?» суалы әтрафында; Микајыл Мүшфигин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мүәллимин мә'луматы (шаир һаггында албомлар иллүстрасијалар, шәкилләр дә нүмајиш етдирилир); «Микајыл Мүшфиг» мәтни-1 саат. 2). Нитг инкишафы («Гыш» мөвзусу үзрә);«Һәјат севкисл» ше'ри; 2,3-чү чалышмалар-1 саат. 3). «Торпаг» ше'ри; хитаб һаггында мә'лумат; 2-4-чү чалышмалар-1 саат. 4). «Меһди Һүсејн» мәтни үзәриндә иш-1 саат. 5). Нитг инкишафы («Гыш» мөвзусуна аид шәкил үзрә гыса инша); «Дәниз гәһрәманлары» мәтни-1 саат. 6). 2-7-чи чалышмалар үзәриндә иш; «Вүсал» мәтни-1 саат. 7). Рәсул Рзанын һәјат вә јарадычылығы һаггында мүәллимин мә'луматы; «Рәсул Рза» мәтнинин охунмасы, рус дилиндә мәзмунун өјрәнилмәси -1 саат. 8) «Доғма, әзиз партија» ше'ри; ше'рин мәзмуну үзәриндә иш-2 саат. 9). Јазы иши: инша. («Гыш» мөвзусуна аид вә јахуд програмда јрәнилән јазычы вә шаирләрин әсәрләри үзрә) -1 саат. 10) Нитг инкишафы (Совет Ордусу һаггында сөһбәт); Грамматикаја аид 2-5-чи чалышмалар үзәриндә иш-1 саат. 11). «Сабит Рәһман» мәтни -1 саат. 12). Јаддаш дәфтәриндән сәтирләр мәтни; чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри; 4, 5, 7-чи чалышмалар-1 саат. 13). Нитг инкишафы (8 Март Бејнәлхалг гадынлар бајрамы һаггында); Мирзә Ибраһимовун һәјат вә јарадычылығы һаггында мүәллимин мә'луматы, «Мирзә Ибраһимов» мәтни-2 саат. 14). «Шаирин јадикары» мәтни; 2-4-чү чалышмалар-1 саат. 15). Јазы иши, ифадә-1 саат. 16). Әнвәр Мәммәдханлы, «Буз һејкәл» мәтнләри;-2 саат. 17). «Вәтән» һекајәси-1 саат. 18). Рүблүк јекун-1 саат.

X СИНИФ

IV РҮБ (15 СААТ)

1) Шифаһи нитгин инкишафы «Сиз баһар тә'тилини нечә кечирдирсиниз? суалы әтрафында сөһбәт; «Илјас Әфәндијев» мәтни-1 саат 2) «Јасәмән ағачы» һекајәси—1 саат. 3) Шифаһи нитгин инкишафы (В. И. Ленин һаггында сөһбәт). «Һәдијјә» мәтни (һекајәдән парча); 2—6-чы чалышмалар үзәриндә иш—2 саат. 4) Исмајыл Шыхлы «Керч суларында» мәтни—2 саат. 5) Шифаһи нитгин инкишафы (Азәрбајчан республикасынын тәшкил едилдији күнә аид); Баш вә будаг чүмләләр һаггында мә'лумат, 1, 7-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 6) Јазы иши инша вә ја ифадә—1 саат. 7) «Нәби Хәзри» мәтни—1 саат. 8) Шифаһи нитгин инкишафы (9 Мај—Гәләбә күнүнә аид) «Күнәшин бачысы» вә «Зирвә Булуду» ше'рләри—2 саат. 9) «Садә адамлар» ше'ри, лүғәт үзрә иш, ше'рин ифадәли охунмасы вә мәзмунун өјрәдилмәси; мүрәккәб вә табели чүмләләрә аид 2—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—2 саат. 10) «Сәнә үзүк нә кәрәкдир» ше'ри; Васитәли вә васитәсиз нитг, 2—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат 11) Иллик тәкрар—1 саат.

Шәргијјә ШЫХӘЛИЈЕВА,
Азәрбајчан ММТИ-нин кабинет мүдири.

Scanned with CamScanner

Рә'јләр вә хүласәләр

V вә VI СИНИФЛӘРИН ДӘРСЛИКЛӘРИНИ ДАҺА ДА ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘК ҺАГГЫНДА ТӘКЛИФЛӘР

(Програм вә дәрсликләр һаггында)

Республиканын мүхтәлиф үмумтәһсил мәктәбләриндә апардығымыз тәдгигатла әлагәдар материалларын тәһлили V—VI синифләрдә Азәрбајчан дилиндән програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсинә даир ашағыдакы мүлаһизәләри ирәли сүрмәјә әсас верир.

1. Дәрсликләрдәки нәзәри мә'луматларла әлагәдар гејдләр.

1) Һәр ики дәрсликдәки нәзәри мә'луматлар (бә'зи мөвзулар мүстәсна олмагла) әсасән дедуктив методла верилмишдир. Һалбуки мәктәб тәчрүбәсиндән көрүндүјү кими, јери кәлдикчә индуктив методдан да истифадә олунмасы мәгсәдәујғундур.

2) Програмда тәдриси нәзәрдә тутулмајан бә'зи мөвзулар дәрсликдә өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, V синиф дәрслијиндәки бә'зи параграфларын (6, 7, 8, 9, 13, 17 вә 25) тәдриси програмда нәзәрдә тутулмамышдыр. Бунлары ихтисар етмәк мәсләһәт көрүлүр.

3) Дәрсликдә верилмиш бә'зи нәзәри мә'луматларын мәзмуну X синиф шакирдләринин билик сәвијјәсиндән ашағыдыр. (IV синиф шакирдләринин сәвијјәсинә ујғундур). Мәсәлән, V синиф дәрслијиндәки 6, 7, 8, 9, 13 параграфларын мәзмуну чох садә олуб, IV синиф шакирдләринин сәвијјәсинә ујғундур. Һәмин изаһатларын IV синфин дәрслијинә кечирилмәси мүнасиб һесаб едилир.

4) Верилмиш нәзәри мә'луматлардан бә'зиләри мүасир дилчилик елминдә һәлә там дәгигләшдирилмәдијиндән мүбаһисәли көрүнүр. Мәсәлән, V синиф Азәрбајчан дили дәрслијиндә «Сабит сөз бирләшмәләри», «Мүрәккәб адлар вә мүрәккәб сөзләр»лә әлагәдар верилән нәзәри мә'луматлар орта мәктәб мүәллимләри вә еләчә дә шакирдләр үчүн чәтин вә мүбаһисәлидир. Һәмин нәзәри мә'луматлар мүасир дилчилик елминдә һәләлик там дәгигләшдирилмәмиш вә тәдгиг олунмамыш саһәләрдән биридир. Белә мүбаһисәли мәсәләләрин орта мәктәб дәрслијинә дахил едилмәси тә'лимдә мүәјјән долашыглыг әмәлә кәтирир. Буна көрә дә «Сабит сөз бирләшмәләри» вә «Мүрәккәб адлар»ы јенидән ишләмәк мәсләһәтдир; бунлары садәләшдирмәк лазымдыр.

Әкәр мүрәккәб адлар, онларын јазылышы, ихтисары вә охунушу илә әлагәдар верилән мә'луматларын сахланмасы зәрури һесаб едиләрсә, о заман һәмин мөвзуларын һәчминин бир гәдәр азалдылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр. Чүнки бунлара верилмиш 28 гајданы програмда ајрылмыш 5 саат вахтда өјрәтмәк чох чәтиндир.

Мәгалә Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми-тәдгигат планы әсасында јазылмышдыр.

5) Дәрсликләрдә нәзәри мә'луматлары ајдынлашдырмаға хидмәт едән бә'зи мисаллар намүнасиб вә гејри-дәгигдир. Мәсәлән, V синиф дәрслијиндәки 24- вә 25-чи параграфларын икинчи вә дөрдүнчү бәндиндә **-ынты,** (-инти, -унту, -үнтү) вә **-ты** (-ти, -ту, -тү) сөздүзәлдичи шәкилчиләрин фе'л көкләринә артырылараг дүзәлтмә исим әмәлә кәтирмәсиндән данышылыр, «чүр-үнтү» вә «һәнир-ти» сөзләри мисал кәстәрилир. Һалбуки «чүр» мүстәгил сөз дејил вә һеч бир мә'на билдирмир. Һәмчинин «һәнир» сөзү дә фе'л дејил.

89-чу сәһифәдә (чалышма 306, 6-чы бәнд) **чох-чохлу-чохлуча** сөзләри шакирдләрә сифәт кими тәгдим едилир. Лакин һәмин сөзләрин мә'насында әламәтдән чох, кәмијјәт, гејри-мүәјјән мигдарлыг вардыр.

VI синфин дәрслијиндә «һәрәкәти замана көрә тамамлајан фе'ли бағламалар» (§ 26) мөвзусунун 6-чы бәндиндә **-дыгча** (-дикчә, -дугча, -дүкчә) фе'ли бағламаларына сәһв олараг «јаздыгда», «охудугда» сөзләри нүмунә кәстәрилир.

6) Бә'зи мөвзуларын адыны дәјишдирмәјә еһтијач һисс олунур. Мәсәлән, VI синиф дәрслијиндәки «фе'лин тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формалары» бөлмәсиндә «тәсриф» мәфһуму ады алтында нәјин нәзәрдә тутулдуғуну шакирдләр асанлыгла дәрк едә билмирләр. Она көрә дә «фе'лин тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формалары» әвәзинә; «дәјишилән вә дәјишилмәјән формалары» ишләдилсә, даһа ајдын вә анлашыглы олмазмы?

7) Бә'зи нәзәри мә'луматлары мөһкәмләндирмәјә хидмәт едән чәдвәл вә схемләрдә, мәсәлән, фе'л формаларынын (§ 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13) шәхсә, замана вә кәмијјәтә көрә дәјишмәсини кәстәрән чәдвәлләрдә гејри-дәгиглик вә долашыглыг һисс олунур. Бизчә, фе'лин лазым, арзу, вачиб вә шәрт формалары, һабелә, һекајә вә рәвајәт шәклини шәхсә, замана вә кәмијјәтә көрә дәјишмәсини кәстәрән чәдвәлләрдә шәхс шәкилчиләринин гаршысында мүвафиг шәрти ишарәләрин (I, II, III) ишләдилмәси даһа да фајдалы вә мүнасиб оларды.

8) Бә'зи параграфларла әлагәдар верилән мә'луматлар артыг вә долашыгдыр. Мәсәлән, V синифдә «Сөзүн мә'насынын дәјишмәси» (§ 9) мөвзусуну ајрыча бир параграф кими формалашдырмаға еһтијач јохдур. Һәмин мөвзуну дәрсликдән чыхармагла, 58 №-ли чалышманын шәртиндә мүәјјән дәјишиклик етмәк вә беләликлә, чалышманын тәләбиндән чыхыш едәрәк мә'насыны дәјишмиш сөзләри практик шәкилдә шакирдләрә мәнимсәтмәк даһа фајдалы оларды.

VI синифдә «Модал сөзләр»лә әлагәдар верилән јени мә'лумат тә'лим просесиндә долашыглыг јаратдығы, ара сөзләрлә ејнијјәт тәшкил етдији үчүн һәмин параграфы дәрсликдән чыхармаг даһа мәгсәдәујғундур.

9) Бә'зи тә'рифләрин ајдынлашдырылмасы үчүн дәрсликдә мүвафиг гејдләрин верилмәсинә еһтијач дујулур. Мәсәлән, V синиф дәрслијиндә гејри-мүәјјән әвәзлијә верилән тә'рифин (гејри-мүәјјән әвәзликләр дә исимләрин јериндә ишләдилир вә намә'лум шәх-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

си билдирир) аjдынлашдырылмасы үчүн онун гејри-мүәjјән әшјә вә һадисәләри дә билдирмәсинә аид гејд верилмәси әһәмијјәтли оларды.

10) Бә'зи нәзәри мә'луматларла әлагәдар верилән һөкмләр гејри-дәгигдир. Мәсәлән, VI синифдә «Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы» мөвзусу илә (§ 30) әлагәдар гејд едилир ки, мүрәккәб зәрфләр ән чох ejни вә ја әксмә'налы сөзүн тәкрарындан әмәлә кәлиб дефислә јазылыр. Зәннимизчә, бу фикир мәнтиги чәһәтдән дүзкүн ифадә едилмәмишдир. Чүнки ejни мә'налы сөзү тәкрар етмәк олар, анчаг әксмә'налы сөзү тәкрар етмәк олмаз. Гошмаја верилән тә'риф дә гәнаәтбәхш дејил, чүнки гошмалар тәкчә исмлә дејил, сифәтлә, сајла, әвәзликлә вә фе'лин мәсдәр формасы илә дә ишләнә билир.

2. Дәрсликдәки чалышмалар системи илә әлагәдар гејдләр:

1) Һәр ики дәрсликдә бә'зи мөвзулар үзрә верилмиш чалышмаларын мигдары олдугча аздыр. Мәсәлән, V синиф Азәрбајчан дили дәрслијиндәки 11, 12, 27, 32, 33, 37, 52, 53, 63, 64, 69, 70, 73 вә с. вә VI синиф дәрслијиндәки 24, 28, 31, 37, 39, 41, 45 вә с. параграфлардакы нәзәри мә'луматлары мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә вур-тут 2—3 чалышма верилмишдир.

2) Бә'зи чалышмаларын тәләби ағырдыр. Мәсәлән, V синиф дәрслијиндәки 61, 166, 174, 273 вә 274 нөмрәли чалышмалары ичра етмәкдә шакирдләр чәтинлик чәкирләр. Бунун башлыча сәбәби бә'зи сөзләрин изаһлы лүғәтдә өз әксини тапмамасы вә мәтни кенишләндирмәк мәгсәдилә верилән сөзләрин мәтниндәки чүмләләрә ујғун кәлмәмәсидир. Зәннимизчә, һәмин чалышмаларын дәгигләшдирилмәси гаршыја чыхан чәтинлији арадан галдырар.

3) Дәрсликләрдә тәһлиллә бағлы чалышмалара кифајәт гәдәр јер верилмәмишдир. Мәсәлән, V синифдә сөзүн тәркиби вә синтаксислә бағлы тәһлилә мүәјјән гәдәр јер верилдији һалда (29, 39, 41, 73, 74, 85, 86, 97 вә 113 №-ли чалышмаларда), фонетик вә морфоложи тәһлилә даир нә бир нүмунә, нә дә чалышма верилмишдир. VI синифдә дә бу мәсәләләр өз һәллини там шәкилдә тапмамышдыр.

4) Бә'зи чалышмалардакы мисаллар гејри-дәгиг вә намүнасибдир. Мәсәлән, V синиф дәрслијиндәки 48 вә 330 №-ли чалышмаларда верилән мисаллар дәгиг дејил.

5) Морфолокијанын синтактик зәминдә тәдрисинә даир кифајәт гәдәр чалышма верилмәмишдир. Мәсәлән, V синифдә исим бәһси илә әлагәдар дөрд (219, 235, 247, 257), сифәтлә әлагәдар бир (267) әвәзликлә әлагәдар дөрд (373, 374, 375, 391) чалышма верилмиш сај вә фе'л бәһсләринә аид исә һеч бир чалышма верилмәмишдир. VI синиф дәрслијиндә исә IV синифдә кечилмиш синтактик анлајышларын тәкрарына аид једди чалышма (6, 7, 8, 9, 15, 18, 30) верилдији һалда, фе'лин формалары вә зәрфләрин чүмләдәки синтактик ролу һаггында һеч бир чалышмаја раст кәлмирик. Зәннимизчә, һәр ики дәрсликдә бу типли чалышмаларын сајыны артырмаг морфолокијанын синтактик зәминдә тәдрисини тә'мин етмәк бахымындан әһәмијјәтли олар.

6) Дурғу ишарәләринә даир вәрдишләри инкишаф етдирмәјә хидмәт едән чалышмалар да аздыр. Һәр ики дәрсликдә белә чалышмаларын сајыны артырмаға еһтијач вардыр.

CamScanner ile tarandı

7) Бә'зи чалышмаларын тәләби јекнәсәг, бир-биринә чох охшардыр. Мәсәлән, VI синифдә әдатлара аид чалышмаларын (278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 293) чохунда бир-бириндән аз фәргләнән елә тәләбләр гојулмушдур ки, бунлар шакирдләрин мүстәгил јарадычылыг габилијјәтләринин инкишафы үчүн зәмин јаратмыр.

10) Бир сыра чалышмаларын һәчми һәддиндән артыг кенишдир. Мәсәлән, V синиф дәрслијиндәки 145, 162, 217, 248, 323, 347, 417 вә 422 нөмрәли чалышмаларын һәчми тәхминән бир сәһифәнин јарысындан да чохдур. Тәчрүбә көстәрир ки, белә чалышмалар шакирдләри јорур, онларын үзәриндә апарылан иш кејфијјәтли олмур.

Бүтүн бунларла јанашы, апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, V—VI синиф Азәрбајчан дили дәрсликләриндә шакирдләрин естетик вә әхлаги тәрбијәсинә, јазылы нитгә шифаһи нитгин әлагәли тәдрисинә, рабитәли нитгин инкишафы, евә верилән чалышмаларын башгаларындан хүсуси ишарәләрлә сечилмәси вә шакирдләри тәдгигатчылыға мејл етдирән, дүшүндүрүчү чалышмалара кениш јер верилмәмишдир. Она көрә дә дәрсликләрин тәртибиндә дејилән фикирләрин нәзәрә алынмасы онларын кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмаг үчүн фајдалы вә мәгсәдәмүвафиг олар.

8) Дәрсликләрин нәзәри һиссәсиндәки бә'зи мүбаһисәли мәсәләләри вә гејри-дәгиг фикирләри лингвистләрин иштиракы илә һәлл етмәк лазымдыр. Мәсәлән, V синифдә «Сабит сөз бирләшмәләри», «Мүрәккәб адлар вә мүрәккәб сөзләр»ин садә вә мүрәккәблији, нитг һиссәси вә чүмлә үзвү олуб-олмамасы вә VI синифдә «фе'лин һекајә, рәвајәт» ады алтында верилән формаларын һансы заманла ифадә олунмасы (методистләр бунлары фе'лин мүрәккәб кечмиш заманы, нитг һиссәләринин бир-биринә кечмәси—конверсија һадисәси кими көтүрүрләр) бир сыра тә'рифләрин дәгигләшдирилмәси вә с. кими мәсәләләр бу гәбилдәндир.

Дәрсликләрдәки чалышмалар системиндә ашағыдакы тәләбләрә ујғун дәјишикликләр апармаг нәзәрдә тутулмалыдыр:

9) Рабитәли нитгин инкишафына хидмәт едән чалышмаларын (хүсусән ифадә вә иншаларын) сајы артырылмалыдыр.

Фәррух ҺӘСӘНОВ,

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

VII—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИНИН МӘЗМУНУНУН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Азәрбајчан дилиндән һазыркы програм бу фәнн үзрә мәктәб курсунун елми сәвијјәсини вә онун тәрбијәви-тә'сир гүввәсини јүксәлтмәкдә мүһүм рол ојнамышдыр. Мөвчуд програм әсасында јазылмыш Азәрбајчан дили дәрсликләри өзүндән әввәлкиләрдән тәкчә методик системи бахымындан дејил, мәзмунунун даһа мүкәммәл елми әсаслар үзәриндә гурулмасына көрә дә фәргләнир. Лакин бүтүн бу мүвәффәгијјәтләрә бахмајараг, һәмин фәнн үзрә тә'лимин мәзмуну проблеминин һеч дә јүксәк сәвијјәдә һәлл олундуғуну

Scanned with CamScanner

сөјләмәк доғру олмаз; програм вә дәрсликләримизи бундан сонра даһа да тәкмилләшдирмәјә чидди еһтијач дујулур вә бу саһәдә апарылан ишләри партија вә һөкумәтимизин халг маарифи һаггындакы гәрарларындан ирәли кәлән тәләбләр истигамәтиндә јеринә јетирмәк вәзифәси гаршыја гојулур. Мәһз һәмин вәзифәјә уғун олараг, Азәрбајчан ЕТПЕИ бир сыра програм вә дәрсликләрлә јанашы, VII—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән програм вә дәрсликләрин дә мәктәб тәчрүбәсиндә тәтбиги илә әлагәдар тәдгигат иши апармышдыр. Бу мәгаләдә һәмин тәдгигатын башлыча нәтичәләри илә охучулары таныш етмәк мәгсәди гаршыја гојулур.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин дәрслик илләрин сынағындан чыхмыш, дәфәләрлә мүәллифләр тәрәфиндән тәкмилләшдирилмиш вә мәктәбләримиздә Азәрбајчан дилинин тә'лими ишинә бөјүк хидмәт көстәрмишдир. Онун јени програма ујғунлашдырылмыш сон вариантында да мүәллифләр хејли дәјишиклик апармыш, дәрслијин нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәјә хүсуси диггәт јетирмишләр. Бүтүн бунларла јанашы, мәктәб тәчрүбәси, һәмин дәрсликдә бир сыра нөгсан вә чатышмамазлыгларын да олдуғуну ашкара чыхармышдыр.

Бунлар, тәхминән, ашғыдакылардан ибарәтдир.

1. Мә'лумдур ки, һәр бир мөвзунун лингвистик характеринә ујғун шәрһ үсулу сечилмәси дәрслијин тәртибиндә башлыча шәртләрдән һесаб олунур. Мәһз бунун үчүн дә мүасир дил дәрсликләриндә индуктив, дедуктив вә аналитик үсуллардан истифадә едилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. Мүасир дәрсликләрдә нәзәри материаллар һәмчинин мүшаһидә методу вә проблемли суалларын мүшајәти илә шәрһ олунур. Бу дәрслик исә јалныз дедуктив методдан истифадәјә даһа чох имкан јарадыр, одур ки, шакирдләр бә'зи мөвзулар үзрә нәзәри мә'луматлары дәрк етмәкдә чәтинликләрлә гаршылашмалы олурлар.

2. Дәрслик үчүн дикәр мәзијјәтләрдән бири будур ки, шакирдләр онун нәзәри мәсәләләриндән кәрәк мүстәгил шәкилдә баш чыхара билсинләр вә о, шакирдләрин әгли фәаллығыны артырсын; билији һәмишә һазыр шәкилдә вермәсин. Һаггында данышдығымыз дәрсликдәки 7, 8, 25, 27, 30, 31, 34, 35, 39, 40, 53, 56, 57, 69 вә с. параграфлар үзрә нәзәри мә'луматлар гејд етдијимиз тәләбләрә бүтөвлүкдә чаваб вермир.

3. Нәзәри материалларын садә вә анлашыглы бир дилля шәрһи, чалышмаларын тәләбләринин тәфәккүрү инкишаф етдирмәк вә елмилик бахымындан күчләндирилмәси мүасир дәрсликләр үчүн башлыча хүсусијјәтдир. Тәдгиг етдијимиз дәрсликдә дә бу чәһәтдән мүәјјән гүсур нәзәрә чарпыр. Габагчыл мүәллимләр бурадакы 34, 57, 74, 75 вә 77-чи параграфлар үзрә нәзәри материалларын бир гәдәр садәләшдирилмәсини вә бунлара аид чалышмаларын исә мәзмунча хејли тәкмилләшдирилмәсини тәклиф етмәкдә һаглыдырлар.

4. Бә'зи тә'риф вә терминләрин маһијјәти чәтин дәрк олунур. Мәсәлән, тә'јини сөз бирләшмәсинә верилмиш тә'рифә диггәт едәк: «Чүмләдәки вәзифәсиндән асылы олмајараг, биринчи тәрәфи онун икинчи тәрәфини тә'јин едән сөз бирләшмәсинә тә'јини сөз бирләшмәси дејилир».

CamScanner ile tarandı

Бу тә'рифи охујандан сонра ортаја белә бир суал чыхыр: мәкәр фе'ли бирләшмәләрин биринчи тәрәфләри онларын икинчи тәрәфләрини тә'јин етмирми? Јахуд: нә үчүн исми бирләшмәләрин *тә'јини сөз бирләшмәси* адландырдығымыз нөвүнү *ијәлик һаллы бирләшмәләр* адландырмајаг?

5. Дәрсликдәки бә'зи һөкмләр мүбаһисәли көрүнүр: «Хәбәр» мөвзусу үзрә *огланиди, үстүндәиди, мүәллимиди* кими сөзләр мүрәккәб үзв һесаб олунур; б) «Бу зала *нә гәдәр* тамашачы јерләшир?» вә «Тамаша *нә гәдәр* чәкәчәк?» (сәһ. 8) чүмләләриндә *нә гәдәр* сөзләринин һәр икиси суал әвәзлији олдуғу һалда, мигдар сајы вә кәмијјәт зәрфи һесаб едилир; в) һәмчинс үзвләр арасында «дурғу ишарәләри» мөвзусунда јазылыб: «Тәкрар едилән һәмчинс үзвләр арасында веркүл ишарәси гојулур». Көрүндүјү кими, бурада «тәкрар едилән» ифадәсинә һеч бир еһтијач јохдур; г) «Хитабларда дурғу ишарәләри» мөвзусунда дејилир: «Јухарыда көстәрилдији кими, хитаб чүмләнин мүхтәлиф јерләриндә ишләдилир. Буна көрә дә хитаблар чүмләнин үзвләриндән мүвафиг дурғу ишарәләри илә ајрылыр». Бу фикрин дә дәгигләшдирилмәсинә еһтијач дујулур. Мә'лум олдуғу үзрә, хитаблар өз јерини дәјишә билдијинә көрә јох, табелилик әлагәсинә кирә билмәдији үчүн чүмлә үзвләриндән мүвафиг дурғу ишарәләри илә ајрылыр.

6. Бә'зи грамматик мөвзуларын мә'на вә функсијасы биртәрәфли изаһ олундуғу үчүн маһијјәт көлкәдә галмышдыр. Мәсәлән, «Ара чүмләләр» мөвзусунда ара сөзләрдән башга, бир чох сөз групларынын да олмасы вә онларын чүмлә ичәрисинә кирәрәк мүстәгил чүмлә тәшкил етмәси һаггында мә'лумат верилир вә көстәрилир ки, дахил олдуғу чүмләнин үзвләри илә узлашмајан вә мүстәгил чүмлә тәшкил едән сөз групуна ара чүмлә дејилир. Нәзәри мә'лумат бунунла да битир; һалбуки һәмин синифләр үзрә рус дили дәрслијиндәки нәзәри һиссәдә олдуғу кими ара чүмләләрин чүмлә ичәрисинә дахил олмасынын сәбәби көстәрилмәли вә онун интонасија чәһәтдән чүмлә үзвләриндән фәрги изаһ олунмалы иди.

7. Бир сыра нәзәри мәсәләләр дилчилик әдәбијјатында олдуғундан фәргли шәкилдә верилир. Мәсәлән:

а) «Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр» мөвзусунда јазылыр: «Табесиз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр бир-бири илә мә'нача әлагәдар олур. Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә бу мә'на әлагәләри анчаг интонасија васитәсилә олур. Табесиз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасында мүхтәлиф мә'на әлагәләри вардыр» (сәһ. 103).

Изаһатдан көрүндүјү кими, мә'на әлагәләри һәм табесиз, һәм дә табели мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасында вардыр. Дәрсликдә јалныз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасындакы әлагәләрдән данышылыр. Дикәр чәһәтдән, бурада көстәрилән нүмунәләр јалныз бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрдән сечилмишдир.

б) Сәбәб вә мәгсәд будаг чүмләләри синоним будаг чүмләләр олсалар да вә ја баш чүмләјә ејни бағлајычыларла гошулсалар да, ифадә етдикләри семантик мә'на вә үслуби хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнирләр. Дәрсликдә бунлар «сәбәб мәгсәд будаг чүмләси» шәклиндә верилмишдир. Әввәла, нәзәри һиссәдә мисал

Scanned with CamScanner

көстәрилән чүмләләрин һәр үчү сәбәб будаг чүмләсидир. Икинчиси дә 253 вә 254 нөмрәли чалышмаларда сәбәб—мәгсәд типли зәрфлик будаг чүмләләр јохдур. Һәм бу чәһәти нәзәрә алмаг вә һәм дә бу мөвзуну сәбәб мәгсәд чүмләләри јох, сәбәб вә ја мәгсәд будаг чүмләләри адландырмаг һаглы тәләб олунур.

8. Програмда «Сөз бирләшмәләри вә чүмләдә сөзләрин әлагәси» мөвзусу дәрсликдә «Чүмләдә сөзләрин әлагәси» шәклиндә верилмишдир ки, бунлары дәрслијин нәшриндә арадан галдырмаг лазымдыр. Дәрсликләр, тәкмилләшдириләркән јерсиз тәкрар олунан мәсәләләрин арадан галдырылмасына диггәт јетирилмәлидир. Мәсәлән, чүмлә үзвләринин ифадә васитәләринин һәр биринә хүсуси параграф һәср етмәк артыг көрүнүр. Әввәлән, она көрә ки, һазырда јени програмын тәләби илә нитг һиссәләри һәм дә синтактик зәминдә тәдрис олунур; икинчиси, һәр бир чүмлә үзвүнүн грамматик әламәтләри садаланаркән һәмин мәсәләләрә дә тохунулур. Мисал үчүн 17, 19, 26 нөмрәли параграфлары, һабелә дурғу ишарәләри илә бағлы мөвзулары үмумиләшдиричи мөвзу һалында бирләшдирмәк вә беләликлә дә дәрсликдәки материалы хејли јығчамлашдырмаг мүмкүндүр.

Нәзәри һиссә илә әлагәдар бир нечә зидд һөкмләрә дә јол верилмишдир ки, бунлары дәрслијин нәшриндә арадан галдырмаг лазым кәләчәкдир. Мәсәлән, а) «Хәбәр» мөвзусунда давам етдиләр, кәлә билмәдим, үстүндә идиләр, оғлан идиләр кими мүрәккәб нитг һиссәләри мүрәккәб чүмлә үзвүнә мисал көстәрилирсә, «Зәрфлијин ифадә васитәләри мөвзусунда мүрәккәб нитг һиссәләринин чүмләдә садә үзв вәзифәсиндә чыхыш етмәси һаггында һөкм верилир. б) Ола билсин ки вә демәк олар ки, сөзләри әсасән фәргләнмир. Дәрсликдә исә бунлардан биринчиси ара сөзә, икинчиси исә ара чүмләјә мисал көстәрилир. Көрүндүјү кими, бу чүр долашыглыглар мүәллимләри чыхылмаз вәзијјәтдә гојур.

Нәзәри билекләрин бачарыг вә вәрдишләрә чеврилмәсиндә чалышмаларын практик әһәмијјәти бөјүкдүр. Гејд етмәк лазымдыр ки, дәрслијә VI, VII вә VIII синифләр үзрә кечилмишләрин тәкрары, «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» вә «Дил һаггында үмуми мә'лумат»ын дахил едилмәси нәтичәсиндә чалышмалар көһнә дәрсликлә мүгајисәдә кәмијјәт вә кејфијјәтчә хејли артмышдыр. Бу да тәбиидир.

Мә'лум олдуғу үзрә ана дилинә даир мүасир дәрсликләрдә һәм шифаһи, һәм јазылы, һәм дә евдә ичра едилмәли олан, нитг вәрдишләринин мөһкәмләнмәсинә хидмәт едән, һәр бир бөлмәдән сонра јохлајычы јазылар апарылмасыны, дүзкүн јазы вә әдәби тәләффүз вәрдишләринин формалашмасыны, шакирдләрин нитгиндәки нөгсанларын арадан галдырылмасыны нәзәрдә тутан, онларын коммунист әхлагы тәрбијәсинә вә интеллектуал инкишафына тә'сир көстәрә билән чалышмалар системи јаратмаг тәләб олунур.

Һаггында бәһс етдијимиз «Азәрбајчан дили дәрслији» бу тәләбләрә нә дәрәчәдә чаваб верир?

Е'тираф етмәлијик ки, дәрслик онун чалышмалар системиндәки чатышмазлыглар бахымындан даһа чох нөгсанлыдыр. Бу нөгсан һәр шејдән әввәл ондан ирәли кәлир ки, дәрсликдәки чалышмаларын әксәријјәти әсасән нәзәри материалын гавранылмасына вә бачарыгларын формалашдырылмасына хидмәт едир. Һәмин чалышмаларда бөлмәләрарасы әлагә нитг мәдәнијјәти вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси шакирдләрдә мүстәгиллијин инкишафы вә с. кифајәт дәрәчәдә нәзәрә алынмајыб. Дәрслијин башга характерли нөгсанлары да вар. Конкрет фактлара мүрачиәт едәк.

CamScanner ile tarandı

а) чалышмаларын бир чоху шакирдләрдә фикри фәаллыг јаратмаг, мә'лум фактлардан истифадә етмәклә намә'луму тапмаг кими мүһүм дидактик тәләбләри нәзәрдә тутмур; бу бахымдан 29, 30, 31, 45, 46, 47, 48, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 235, 237, 241, 248, 256, 259, 260, 320 вә с. кими чалышмаларын тәләбләрини әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирмәјә еһтијач вар.

б) бә'зи мөвзулар үзрә чалышмаларын мигдары һәмин мөвзуларын лингвистик характеринә мүвафиг дејил. Мәсәлән, «Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусуна 16 чалышма һәср олундуғу һалда (әслиндә програм материалынын планлашдырылмасында бу мөвзуларын тәдриси нәзәрдә тутулмамышдыр), «Фе'ли сифәт тәркиби», «Фе'ли бағлама тәркиби», вә «Мәсдәр тәркиби», «Мүрәккәб чүмлә», «Јер будаг чүмләси», «Кәмијјәт будаг чүмләси», «Бир нечә будаглы мүрәккәб чүмлә» кими мөвзуларын һәр биринә аид чәми бир-ики чалышма верилмишдир.

в) Бә'зи чалышма мәтнләринин һәчмчә бөјүклүјү онлардан сәмәрәли истифадә имканларыны мәһдудлашдырыр. 1, 4, 12, 67, 175, 211, 259, 260 нөмрәли чалышмалары бунлара мисал көстәрмәк олар;

г) дәрслик чалышмалар үчүн сечилмиш рабитәли мәтнләрин азлығына көрә дә дикәр дәрсликләрдән керидә галыр.

Дәрслијин чалышмалар системиндә: орфограмларла әлагәдар нүмунәләрин азлығы, луғәт үзрә имла мәтнләринин вә ја дәрслијин ахырында луғәтчәнин верилмәмәси, дилин дикәр саһәләринә аид (фонетика, лексика, сөз јарадычылығы) суал-чалышмаларын нәзәрдә тутулмамасы, үмумијјәтлә шакирдләрин луғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә хидмәт едән сөзләрин аз олмасы, јазылышы әдәби тәләффүзүндән фәргләнән сөзләрә аид нүмунәләр көстәрилмәмәси чүмлә үзвләри вә мүрәккәб чүмләләрин чохишләк типләринә даир моделләрдән истифадә олунмамасы вә нитг инкишафы илә әлагәдар тәмринләрә (хүсусән јарадычы јазылара) чох аз јер верилмәси үмуми нөгсан кими габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир.

Үмид етмәк олар ки, көстәрилән нөгсанлар VII—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили програмы вә дәрслијинин даһа да тәкмилләшдирилмәсиндә нәзәрә алыначагдыр.

Вагиф ГУРБАНОВ,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

Scanned with CamScanner

Сизин китаб рәфиниз

З. И. БУДАГОВА. АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ. «ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1978.

Мә'лум олдуғу үзрә, халгын үмуми мәдәни инкишафыны онун нитг мәдәнијјәти саһәсиндәки наилијјәтләриндән кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Елә буна көрәдир ки, партија вә һөкумәтимиз нитг мәдәнијјәти илә әлагәдар мүхтәлиф тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә мүнтәзәм олараг диггәт вә гајғы көстәрир. Белә тәдбирләр сырасында мәтбуатын имканларындан истифадә олунмасы хүсуси јер тутур: алимләр, журналистләр тез-тез мәгаләләрлә чыхыш едир, китабчалар, луғәтләр, монографијалар нәшр олунур. Сон илләрдә нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә даир чап олунмуш ән јахшы тәдгигат әсәрләри ичәрисиндә профессор З. Будагованын «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» адлы монографијасы диггәти хүсусилә чәлб едир. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, бу әсәр чох кениш охучу күтләсини—һәр бир савадлы адамы, јазы илә билаваситә әлагәдар оланлары марагландыран бир мөвзуја һәср олунмушдур. Китабын «Бир нечә сөз» адлы кириш һиссәси мөвзунун актуаллығыны чох көзәл ачыр. Бу һиссәдә дурғу ишарәләринин дә, орфографија гајдалары кими, јазылы нитгдәки бөјүк әһәмијјәти изаһ олунур вә мә'лум идеја мәтбуатдан кәтирилмиш конкрет фактларла инандырычы шәкилдә әсасландырылыр. Бу фактлар мәтбуатда дурғу ишарәләри гајдаларынын позулмасы һалларына охучуда тәәссүф һисси ојатмагла јанашы, онда нитг мәдәнијјәтинин бу саһәсинә тәләбкарлыг вә гајғы һиссини күчләндирмәјә дә гүввәтли тә'сир көстәрир. Мүәллиф һәмин нөгсанларын бир сәбәбини дурғу ишарәләри гајдаларындан бә'зиләринин дәгиг вә сабит олмамасында, бә'зи гајдалара исә «орта мәктәбләрдә аз әһәмијјәтли гајда-ганун кими бахылмасында» көрүр.

Әсәрдә дилимизин дурғу ишарәләри гајдалары мүәјјән систем үзрә әһатә олунмуш вә һәр бир гајда әдәби дилин мүхтәлиф үслубларына аид сечилмиш, мисалларла әсасландырылмышдыр.

Китаб охучунун ондан истифадә етмәсини тә'мин едән чох садә гурулуша маликдир. Онун ән чох һиссәси веркүлүн ишләнмәси гајдаларыны әһатә едир: мүрәккәб чүмләдә веркүл; чүмләнин һәмчинс үзвләри арасында веркүл; мүбтәдада веркүл; јалварыш, хаһиш, аид, әзизләмә билдирән сөзләрдә веркүл; фе'ли сифәт, фе'ли исим, мәсдәр, фе'ли бағлама вә башга тәркибләрдә веркүл; одур, будур сөзләриндә веркүл вә с.

Әсәрин сонракы бөлмәләриндә нөгтәли веркүлүн, ики нөгтәнин, суал вә нида ишарәсинин, тире, үч нөгтә, мө'тәризә вә дырнаг ишарәләринин ишләнмәси гајдаларындан, васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләриндән бәһс олунур.

CamScanner ile tarandı

Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, бу әсәр ана дили мүәллимләринин күндәлик практик ишинә чох јахындан көмәк көстәрә билән ваҹиб бир васитәдир. Елә буна көрә дә чәсарәтлә демәк олар ки, өз ишинин мүвәффәгијјәтини тә'мин етмәкдә һәр бир мүәллимин бу әсәрдә мүәјјән пајы вардыр.

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ. «ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1978.

Бу китабын чапдан чыхмасы хәбәр верир ки, Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәсими адына Дилчилик Институту мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин фонетикасыны, лексикасыны вә грамматик гурулушуну елми шәкилдә әкс етдирән фундаментал бир әсәрин һазырланмасы ишини баша чатдырмышдыр. Әсәр үч чилддән ибарәт нәшр олуначаг. Онун һазырланмасына хејли мүәллиф чәлб олунмушдур. Мүәллифләрин сечилмәсиндә белә бир мүһүм принсип—һансы тәдгигатчынын даһа чох һансы саһәдә узун мүддәт вә әсаслы тәдгигат апардығы нәзәрә алынмышдыр. Буна көрәдир ки, әсәрин, мәсәлән, «Луғәтчилик» адлы бөлмәсини Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, филоложи елмләр доктору, көркәмли лексикограф Ә. Оручов; «Хүсусиләшмәләр», «Әлавәләр», «Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат», «Табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләрини әлагәләндирән васитәләр» адлы бөлмәләрини филоложи елмләр доктору, профессор Ә. Абдуллајев; «Табесиз мүрәккәб чүмләләр» бөлмәсини филоложи елмләр доктору, профессор Һ. Бајрамов, «Орфографија» вә «Табели мүрәккәб чүмлә» бөлмәләрини Азәрбајчан ССР ЕА-нын академики М. Ширәлијев вә б. јазмышлар. Кәнч тәдгигатчы-дилчиләрин дә бу әсәрдә мүәллифлијә чәлб едилмәси, шүбһәсиз, тәгдирә лајигдир. Әсәр бүтөвлүкдә академик М. Ширәлијев вә профессор З. Будагова тәрәфиндән редактә олунмушдур. Һәләлик онун биринчи чилди чапдан чыхмышдыр. Бу чилддә «Фонетика», «Әлифба», «Орфографија», «Орфоепија» вә «Лексикологија» бөлмәләри әһатә олунур. Индидән һисс олунур ки, әсәр, узун илләрдән бәри апарылмыш тәдгигатларын нәтичәләрини әһатә етмәклә јанашы, енсиклопедик характер дашыјыр. Бу әсәрдә охучу Азәрбајчан дилчилијинә аид әдәбијјатда индијәдәк тәсадүф етмәдији бир сыра мараглы мөвзуларла растлашыр; Мәсәлән, «Сөз нәзәријјәсинә кириш», «Синекдоха», «Евфемизмләр» вә с.

Биринчи чилддәки материалларла танышлыг ајдын шәкилдә көстәрир ки, мүәллифләр өз тәдгигатларында совет дилчилији елминин сон наилијјәтләринә истинад етмәјә хүсуси диггәт јетирмишләр.

Көрүнүр, һәр үч чилдин полиграфик чәһәтдән дә јахшы һазырланмасына диггәт јетирилмишдир. 324 сәһифәдән ибарәт олан биринчи чилдин нәфис вә кејфијјәтли формада бурахылмасы охучулары разы салыр.

Шүбһә етмирик ки, Азәрбајчан дили мүәллимләри бу китабы охујаркән онлары индијәдәк дүшүндүрән бир сыра мәсәләләрә даир зәнкин мә'луматларла растлашачаг вә һәмин әсәрдән өз практик фәалијјәтләриндә кениш истифадә едәчәкләр.

Рәсул ХӘЛИЛОВ. САЈЛАР. АЗӘРНӘШР, 1978.

Филоложи елмләр намизәди Рәсул Хәлиловун бу әсәри һәчмчә чох да бөјүк дејил; 74 сәһифәлик бир китабчадыр. Лакин, көрүнүр, мүәллифин узуниллик тәдгигатынын нәтичәләридир. Мараглы олмасына вә јығчамлығына көрә диггәти чәлб едир, охучуја чох шеј өјрәдир.

Scanned with CamScanner

Мүəллиф һаглы олараг јазыр: «Дилимизин лүғəт тəркибиндə башга нитг һиссəлəринə нисбəтəн сајлар аз јер тутса да, онларын əһəмијјəти бөјүк, əһатə даирəси кенишдир» (сəh. 29).

Китабчанын əввəлиндə сыра сајлары вə онларын мəншəји (етимолокијасы) һаггында мə'лумат верилир. Мүəллиф көстəрир ки, Азəрбајчан дилиндə бирдəн трилјона кими бүтүн əдəдлəри адландырмаг үчүн дилин лүғəт фондуна дахил олан чəми ијирми үч сөздəн истифадə олунур: бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, једди, сəккиз, доггуз, он, ијирми, отуз, гырх, əлли, алтмыш, јетмиш, сəксəн, дохсан, јүз, мин, милјон, милјард, трилјон, галан əдəдлəрин адлары исə бу əсас сај адларындан əмəлə кəлир. Шүбһəсиз, мараглы үмумилəшдирмəдир.

Даһа сонра мүəллиф сајларын мəншə'индəн данышыр. Мəсəлəн ијирми сајы ики сајындан əмəлə кəлмишдир; вахтилə һəмин сөз икирми (ики-р-ми) шəклиндə ишлəнмишдир.

Əсəрдə сајларын (əсасəн «бир» сајынын) чохмə'налылығы, онларын грамматик-семантик хүсусијјəтлəри вə сөз јарадычылығындакы ролу инандырычы фактларла изаһ олунур, мүəјјəн елми үмумилəшдирмəлəр апарылыр. «Башга диллəрдəн дилимизə кечəн сајлар» адлы бөлмəдə фарс, əрəб диллəриндəн алынма сајлар һаггында верилəн мə'луматлар да мараглыдыр. Мүəллиф белə сајлара јекнəсəг, дүбарə, һəштад, дирһəм, сəд вə с. кими сөзлəри аид едиб, онларын, бəдии əдəбијјатда ишлəнмəсинə аид характерик мисаллар көстəрир.

Китабчанын «Сајмə'налы сөзлəр» бөлмəсиндə мүəллиф тəк, тəнһа, јеканə, јалгыз, јалныз, ваһид, тај, əкиз, гоша, бол вə с. кими сөзлəри məhз һəмин ад алтында груплашдырыр.

Əсəрин сонракы бөлмəлəриндə сајларын сакраменталлығындан, нумератив сөзлəрдəн, сајларын субстантивлəшмəсиндəн вə с. сөһбəт ачылыр. Үмумијјəтлə, китабча кениш охучу күтлəси, елəчə дə мүəллимлəр үчүн мараглы вə фајдалы əсəрдир.

БУНЛАРЫ БИЛМƏК МАРАГЛЫДЫР

Стокһолм Крал китабханасында сахланан «Шејтан төвраты» јер үзəриндə əн ағыр китаб сајылыр. Китабын үз габығынын галынлығы 40 милли метрлик палыддан һазырланмыш вə бөјүк метал петлəлəрлə бəркидилмишдир.

Һəмин китабын үмуми чəкиси 350 килограма јахындыр.

Китабын сəһифəлəрини һазырламагдан өтрү јүз һејванын дəрисиндəн истифадə едилмишдир.

●

Əбдүррəһим бəј Һагвердијевин «Дағылан тифаг» пјесиндəки Нəчəф бəј ролуну илк дəфə Нəриман Нəриманов ојнамышдыр.

●

1961-чи илдə Јереван шəһəриндə Мирмəммəд Мирфəтуллајев өзүнүн «Кефчил вə кефчилəр» адлы дөрд пəрдəли оперетасыны нəшр етдирмишдир.

●

CamScanner ile tarandı

Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијиндə

ҮМУМТƏҺСИЛ МƏКТƏБЛƏРИНИН 1978—1979-чу ДƏРС ИЛИ ҮЧҮН ОРИЖИНАЛ ТƏДРИС ПРОГРАМЛАРЫ ВƏ ДƏРСЛИКЛƏРДƏ ЕДИЛƏН ИХТИСАРЛАР ҺАГГЫНДА

Сов. ИКП МК-нын вə ССРИ Назирлəр Советинин «Үмумтəһсил мəктəблəри шакирдлəринин тə'лимини, тəрбијəсини вə əмəјə һазырланмасыны даһа да тəкмиллəшдирмəк һаггында» 22 декабр 1977-чи ил тарихли, 1111 нөмрəли гəрарына мүвафиг олараг Азəрбајчан Елми-Тəдгигат Педагожи Елмлəр Институту Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Програм-методика идарəси илə бирликдə орижинал тəдрис програмлары вə дəрсликлəрдə бир сыра ихтисарлар етмишлəр. Тəдрис материалларында едилмиш һəмин ихтисарлар курсун əсас мəзмунуну дəјишмир.

Дəрсликлəрдəки лүзумсуз, икинчи дəрəчəли мүрəккəб материалларын ихтисар едилмəси нəтичəсиндə шакирдлəрин мүстəгил билик əлдə етмəлəринə, ајры-ајры мөвзулары даһа дəриндəн мəнимсəмəлəринə əлвəришли шəраит јарадачагдыр.

Азəрбајчан дили вə əбədијјатдан шакирдлəрин тə'лим јүкүнү јүнкүллəшдирмəк үчүн ики истигамəтдə төвсијəлəр һазырланмышдыр. Биринчи истигамəт үзрə төвсијəлəр тə'лим материаллары сырасындан чыхарылмасы тəклиф олунан мəсəлəлəрлə бағлыдыр. Бунларын тəдриси үчүн програмда нəзəрдə тутулмуш тə'лим саатларыны практик ишлəрин, о чүмлəдəн өјрəдичи јазыларын апарылмасына, јахуд мүəллимин лазым билдији мөвзулара даир билик вə бачарыгларын даһа да мөһкəмлəндирилмəсинə сəрф етмəк мəслəһəт көрүлүр.

Икинчи истигамəт үзрə һазырланмыш тəклифлəрдə исə програм материалларындан бə'зилəрини мəнимсəмə хүсусијјəтлəринə көрə башгаларындан фəрглəндирмəк нəзəрдə ту-

Scanned with CamScanner

тулмушдур. Белә ки, һәмин материалларла шакирдләр анчаг таныш едилмәлидирләр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

VI синиф. I Ихтисар олунан материаллар:

1. Нитг һиссәләри (§ 43). 2. Исимләрин шәхсә көрә дәјишмәси (§ 47). 3. Ҹүмлә үзвләринин сифәтләрлә ифадәси (§ 51). 4. Ҹүмлә үзвләринин фе'лләрлә ифадәси (§ 54). 5. Фе'лләрин замана көрә дәјишмәси (§ 56)

II. Шакирдләри јалныз таныш етмәк үчүн нәзәрдә тутулан материаллар:

1. Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси (§ 21). 2. Лексика һаггында анлајыш (§ 33). 3. Исимләрин ҹүмләдә ролу (§ 48).

V. синиф. I Ихтисар олунан материаллар:

1. Сөз нәдир (§ 6). 2. Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы (§ 8). 3. Сөзүн мә'насынын дәјишмәси (§ 9). 4. 22-чи сәһифәдәки «тәкрар» бөлмәсиндә сабит сөз бирләшмәләринин гурлушча садә ҹүмлә үзвү олмасы һаггындакы мә'лумат.

Гејд: Сабит сөз бирләшмәләринин ҹүмләдә садә јох, мүрәккәб ҹүмлә үзвү олдуғуну өјрәнмәк нәзәрдә тутулмалыдыр.

5. Көк вә шәкилчи (§ 13). 6. Шәкилчиләрин јазылышы (§ 25). 7. Нитг һиссәси нәдир? (§ 20). 8. Исмин адлыг һалы (§ 33). 9. Исмин јөнлүк һалы (§ 35). 10. Исмин јерлик һалы (§ 37). 11. Исмин чыхышлыг һалы (§ 38). 12. Гајыдыш әвәзлији (§ 64).

II Шакирдләри јалныз таныш етмәк үчүн нәзәрдә тутулан материаллар:

1. Мүрәккәб адлар (§ 17). 2. Мүрәккәб адларын ихтисары вә һәмин адларын охунушу (§ 19). 3. Мәнсубијјәт шәкилчиләринин нөвләри вә јазылышы (§ 31). 4. Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр (§ 66).

VI синиф. I. Ихтисар олунан материаллар:

1. Фе'лин бачарыг тәрзи (§ 16). 2. Мәсдәр тәркибләри һаггында үмуми мә'лумат (§ 18). 3. Фе'ли сифәт тәркибләри һаггында үмуми мә'лумат (§ 23). 4. Фе'ли бағлама тәркибләри һаггында үмуми мә'лумат (§ 27). 5. Сәбәб вә мәгсәд зәрфләри һаггында үмуми мә'лумат (§ 31). 6. Модал сөзләр һаггында үмуми мә'лумат (§ 46).

CamScanner ile tarandı

II. Шакирдләри јалныз таныш етмәк үчүн нәзәрдә тутулан материаллар:

1. Фе'лин шәрт шәкли (§ 14). 2. Гошмаларын мә'нача нөвләри (§ 34). 3. Бағлајычыларын мә'нача нөвләри (§ 34). 4. Әдатларын мә'нача нөвләри (§ 42).

VII-VIII с и н и ф л ә р. I. Ихтисар олунан материаллар:

1. Ҹүмлә, о ҹүмләдән, нәгли ҹүмлә, әмр, суал вә нида ҹүмләләри һаггында мә'лумат (§ 6). 2. Азәрбајчан дилиндә истифадә олунан бәдии ифадә васитәләри (§ 71). 3. Дилин вә јазынын мәншәји һаггында үмуми анлајыш (§ 75) мөвзусу илә әлагәдар 146-чы сәһифәдәки ҹәдвәл. 4. Азәрбајчан әлифбасынын тарихи һаггында гыса мә'лумат (§ 76).

II. Шакирдләри јалныз таныш етмәк үчүн нәзәрдә тутулан материаллар:

1. Ҹүмләдә сөзләрин әлагәси (§ 7) (о ҹүмләдән, узлашма, идарә вә јанашма әлагәси һаггындакы мә'луматлар). 2. Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычылар (§ 35). 3. § 54-дә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб ҹүмләләри әмәлә кәтирән садә ҹүмләләр арасында мә'на әлагәләри (заман, ардычыллыг, ајдынлашдырма, зиддијјәт —гаршылашдырма әлагәси, сәбәб вә нәтиҹә әлагәси). 4. Бир нечә будаглы табели мүрәккәб ҹүмләләр (§ 65). 5. Табесиз вә табели ҹүмләләрдән ибарәт мүрәккәб ҹүмләләр (§ 66). 6. Дилчилик елминин мүхтәлиф бөлмәләри (§ 77).

ӘДӘБИЈЈАТ

IV синиф. 1. Һ. Андерсон «Илин әһвалаты». 2. М. Горки «Сәһәр». 3. Т. Елчин «Гызылдуз», «Јашар вә Нур нәнә». 4. Н. Рәфибәјли «Күнәшин ҹавабы».

ГЕЈД: Һәмин әсәрләрин шакирдләрә әлавә оху материаллары кими чатдырылмасы нәзәрдә тутулур. Ихтисар нәтиҹәсиндә әлдә олунан 7 саатдан үчү Е. Ағајевин «Күнәш доғачаг», «Апрел сәһәри», М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, даг чичәји» һекајәләринин өјрәдилмәсинә, дөрдү исә рүблүк тәкрарлара сәрф олунмалыдыр.

V синиф. 1. М. Твен. «Том Сојјерин маҹәралары». 2. М. Горки «Шаһин нәғмәси». 3. Х. Һасилова. «Атлас јарпаглар». 4. С. Вәлијев. «Хош сәфәр».

Гејд: Һәмин әсәрләр әлавә оху материалы кими төвсијә олунур. Галан 8 саатдан икиси Е. Ағајевин «Тахта гашыг», ики сааты мүвафиг олараг С. С. Ахундовун «Гарача гыз» вә С. Рәһимовун «Медалјон» әсәрләринин тәдрисинә, галан 4 сааты исә рүблүк тәкрарлара сәрф едилир.

Scanned with CamScanner

VI синиф. 1. С. Вурғун. «Ананын өјүдү». 2. М. Горки «Ушаглыг илләри». 3. С. Рәһимов: «Ҝәпәз».

Гејд: Галан 6 саат вахтдан 1 сааты «Муған» поемасындан парчаларын тәдрисинә, 5 сааты исә тә'лим материалларынын тәкрарына (рүблүк 5 саат, иллик 1 саат) верилир. «Ананын өјүдү» әсәри әлавә оху материалы кими төвсијә олунур.

VII синиф. 1. А. Фадајевин «Ҝәнҹ гвардија» әсәриндән 25, 35, 60 вә 64-чү фәсилләр, Мир Ҹәлалын «Бир ҝәнҹин манифести» әсәриндән исә 8, 9 вә 19-ҹу фәсилләр тәдрис олунур, галан фәсилләр исә әлавә оху үчүн нәзәрдә тутулур.

VIII синиф. 1. Низаминин тәдрис олунан әсәрләринин («Хосров вә Ширин», «Искәндәрнамә») бәдии хүсусијјәтләринә даир мә'луматлар «Низами јарадычылығынын бәдии хүсусијјәтләри» мөвзусу илә бирләшдирилир.

2. Ичмал мөвзуларында верилән гејри-сәчијјәви фактлар, мүхтәлиф јер вә шәхсијјәт адлары дәрсликдә верилдији кими бүтүн тәфәррүаты илә шакирдләрдән мәҹбури тәләб олунмур.

IX синиф. 1. М. Ф. Ахундов. «Кәмалүддөвлә мәктублары».

Гејд: «Кәмалүддөвлә мәктублары»нын тәдрисинә ајрылмыш саатлар «Алданмыш кәвакиб» әсәринин тәдрисинә сәрф олунур. Дәрсликдә әдибин өјрәнилмәси нәзәрдә тутулан әсәрләри илә бағлы олмајан мә'луматлар шакирдләрдән тәләб олунур.

2. С. Ә. Ширвани. «Куш гыл...».

Гејд: Әсәрин тәдрисинә ајрылмыш вахт «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'ринин тәдрисинә верилир.

3. Ичмал мөвзулары тәфәррүаты илә, хүсусилә, Ашыг Пәри, Мирзәҹан Мәдәтов, Ғазым аға Салик, Баба бәј Шакир, Мирзә Бахыш Назим һаггында олан мә'луматлар, әдәби һадисәләрлә аз бағлы олан фактлар, јер, шәхс адлары шакирдләрдән тәләб олунмур.

X синиф. 1. М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романынын јалныз биринчи ҹилди үзәриндә иш апарылыр. Галан ҹилдләрин охунмасы вә мәнимсәнилмәси шакирдләрдән тәләб олунмур.

2. Һ. Ҹавидин һәјат вә јарадычылығы тәдрис олунмур.

Гејд: Галан 5 саатдан дөрдү әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин системә салынмасы, бир сааты исә ССРИ халглары әдәбијјатына даир мә'лумат верилмәси үчүн нәзәрдә тутулур.

CamScanner ile tarandı

«АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘҸМУӘСИНДӘ 1978-ҹи ИЛДӘ ДӘРҸ ЕДИЛМИШ МАТЕРИАЛЛАР

Баш мәгаләләр

	№	сәһ.
Бабајев А. — Лев Николајевич Толстој	3	3
Әфәндизадә Ә. — Үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилиндән тә'лимин даһа да тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри	2	3
Мәктәблиләрә өлкәмизин Әсас Гануну һаггында	1	3
Мүәллимләрин вә методистләрин јахын көмәкчиси	4	3

Методика

	№	сәһ.
Абдуллајева Һ. — Шифаһи халг әдәбијјатынын тәдрисиндә өлкәшүнаслыг материалларындан истифадә тәҹрүбәсиндән	2	33
Әлијев С. — Бәдии әсәрләрин мүгајисәли өјрәдилмәси просесиндә шакирдләрин мүстәгил иши	3	50
Әһмәдов Б. — Парадокс вә Азәрбајҹан дили тә'лиминдә онун јери	3	37
Микајылов Ш. — Әдәбијјатдан јени програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри	3	16
Мурадов М. — Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси просесиндә мүсбәт гәһрәманларын тәһлили	2	48
Мустафајева Р. — В. И. Ленинин «Л. Н. Толстој» мәгаләсинин тәдриси һаггында	3	9
Равенски Ј. И. — Вәтәндаш тәрбијә етмәли	3	28
Рзајев Т. — X синифдә Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» әсәринин тәһлилиндә техники васитәдән истифадә јоллары	2	40
Сәмәдов А. — Әдәбијјатын тәдрисиндә портрет тәсвири	2	28
Ҹаббарова Ә. — Јарадычы јазыларда мәнтиги үслуби әлагә формалары	3	41
Һәшимов Ә. — Тә'лим методларыны тәкмилләшдирмәјин бир истигамәти һаггында	2	21

Scanned with CamScanner

Методика вә тәчрүбә

Бабајев В. — Синтаксисин әсас ваһидләри 1 64

Ваһидов С. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблемли тә'лимдән истифадәнин бә'зи мәсәләләри . . . 1 56

Вәлијев С. — Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда синонимлик мәсәләләринин информасија тутуму вә бунлара аид бачарыгларын параметрләри һаггында . . 4 27

Әзимов М. — Фе'лин тәдриси просесиндә лексика үзрә биликләрин кенишләндирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси 1 71

Әфәндизадә Ә. — Азәрбајчан дили тә'лиминин методлары вә онларын тәкмилләшдирилмәси һаггында . . 1 10

Әһмәдов И. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә тә'лим методларындан сәмәрәли истифадә шакирдләрин әгли габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјин шәртләриндән бири кими 1 24

Ибраһимов Ә. — Әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили тәчрибәсиндән . . . 4 36

Кәлбәлијев Ә.—Нитгин јығчамлығы үзәриндә иш . . 4 14

Мәммәдов Б. — Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесинин тәдрисиндә халглар достлуғу идејасы проблеминин гојулушу вә һәллинә даир 1 77

Мәммәдов Һ. — Јени дидактик васаит вә ондан оптимал истифадә јоллары 4 42

Мәммәдов Ч. — Бәдии әсәрләрин тәһлили заманы шакирдләрин фикри фәаллығыны нечә инкишаф етдирирәм 4 54

Мәммәдов Ш. — В. И. Ленинин фолклор һаггында бә'зи фикирләринин өјрәдилмәси 1 50

Микајылов Ш. — Әдәбијјат дәрсләриндә мүхтәлиф тә'лим үсулларындан истифадәнин имканлары . . . 1 33

Не'мәтов Н. — Әдәбијјатдан синифдәнкәнар мәшғәләләрдә В. В. Мајаковскинин «Владимир Илич Ленин» поемасынын өјрәнилмәси тәчрүбәсиндән 4 59

Не'мәтов Н. — VIII синифдә әдәбијјатын тарих илә әлагәли тәдриси тәчрүбәсиндән 1 44

Нәсиров Һ. — Сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндән истифадә һаггында 4 33

Һәсәнов М. — Синтаксисин үслубијјатла әлагәли тәдрисинә даир 4 22

Һәсәнова М.—Әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил билик газанмаларына нечә наил олурам 4 49

Тәчрүбә трибунасы

Вејсәлов К. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә алгоритмләрдән истифадә имканлары 2 60

Гулијев Ә. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә перфокартла иш әкс-әлагә јаратмағын васитәси кими 2 56

Мәдәтова С. — Әдәбијјат дәрсләриндә фәндахили вә фәнләрарасы әлагәни нечә јарадырам 2 78

Мәммәдов Ч. — Инша јазылара һазырлыг ишини нечә тәшкил едирәм 2 68

Пәнаһов И. — Јухары синифләрдә бәдии әсәрләрин тәдриси просесиндә тәтбиг олунан тә'лим үсулларыны тәкмилләшдирмәјин бә'зи мәсәләләри 3 58

Рүстәмова С. — Шакирдләрин шәхси тәәссүраты әсасында инша јазылары нечә апарырам 2 74

Севдималијев С. — X синифдә әдәби-бәдии әсәрләрин тәдриси заманы мәһәббәт һиссинин ашыланмасы . . 3 64

Сәфәров Ј. — Афоризм иншалар 3 67

Дидактик материаллар

Тәсвир характерли иншалара аид дидактик материаллар (VI синиф) 2 84

Бәдии әсәрләрин дили

Мурадов Б. — Бәдии дил нәдир вә мәктәбдә нечә өјрәдилмәлидир 3 71

Һәкимов М. — Бајатыларда тәсвир вә ифадә васитәләри 1 85

Нәзәри гејдләр

Асланов А.—Гошмалар вә исмин јијәлик һалы . . 4 67

Бағырова К.—Дилчилик терминләри вә терминоложи лүғәт һаггында 4 82

Вәлијев К., Әлизадә Ф. — Чүмләнин актуал үзвләнмәси 2 89

Губатов Ә. — Рус-Азәрбајчан дили әлагәләринин бә'зи мәсәләләри 3 77

Әфәндијев П. — Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси һаггында . . . 2 92

Нуријева А. — Күрчү дилиндә Азәрбајчан сөзләри әсасында јаранан омоним вә синонимләр һаггында . . 1 97

Пашајев В. — Вәтән мүһарибәси илләриндә ашыг јарадычылығы 3 83

Сә'дијев Ш.—Азәрбајчан фамилијалары һаггында . 4 72

Хәлилов Ә., Һәсәнов Б. — Низами поезијасында кимјәви елементләр бәдии васитә кими 3 92

Чәфәров С. — Мәсдәр категоријасы һаггында . . . 1 92

Шүкүров Ә. — Азәрбајчан дилиндә гошмаларын етимоложијасына даир 4 77

Рә'јләр, хүласәләр

Аббасов О. — Рус мәктәбләринин V—VI синифләри үчүн дәрсликләрин мүзакирәси 2 102

Бағыров А. — Һиссәчик, бағлама, јохса... . . . . 3 97

Еминов А. — Охучулар конфрансы 1 105

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Гурбанов В. — VII—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәсинә даир . 4 97
Мәммәдов Ә. — VII синфин әдәбијјат програмы вә дәрслији һаггында 3 101
Пашајев Һ. — Азәрбајчан дили дәрсликләриндәки бә'зи зиддијјәтләр һаггында 2 100
Поладова З. — Арзулар вә тәклифләр 2 104
Талыбов Г. — Дәрсликләрдә зәрфин мә'на новләринә аид мүбаһисәли бир мәсәлә һаггында 1 103
Һәсәнов Ф. — V вә VI синифләрин дәрсликләрини даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында тәклифләр 4 94

Тәбрик едирик

Профессор С. Чәфәров 1 100
Сосиалист Әмәји Гәһрәманы З. Сәмәдов 1 101

Консултасија

Рус мәктәбләринин VIII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы . 3 111
Рус мәктәбләринин VIII—X синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 4 90
Суаллара чаваб 3 106
Шыхәлијева Ш. — Рус мәктәбләринин VIII—X синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 2 110

Бизим иш јолдашларымыз

Аббасов Ә.—Шәрәфли јолда 4 87
Өз пешәсинин вургуну 3 103

Сизин китаб рәфиниз

«Азәрбајчан дилиндә дургу ишарәләри» 4 102
«Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар» 1 108
«V синифдә Азәрбајчан дили дәрсләри» 1 107
«Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили» 1 109
«Грамматик чалышмаларын типләри вә онларын апарылмасы методикасы» 1 111
«Мүасир Азәрбајчан дили» 4 103
«Сајлар» 4 103
«Тә'лимдә техники васитәләрдән истифадә» . . . 2 109

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиндә

Үмумтәһсил мәктәбләринин 1978—1979-чу дәрс или үчүн орижинал тәдрис програмлары вә дәрсликләрдә едилән ихтисарлар һаггында 4 105
1978-чи илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч едилмиш иллик мәгаләләр . . . 4 109

Азәрбајчан ССР Педагожи Чәмијјәтинин Азәрбајчан дили бөлмәси вә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси орта мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тә'лиминин методларыны тәкмилләшдирмәк проблеминә аид мөвзуларда ән јахшы мәгаләләр үчүн мүсабигә е'лан едир.

МҮСАБИГӘНИН ШӘРТЛӘРИ

Мүсабигәнин материаллары 1979-чу ил мартын 15-нә гәдәр тәгдим олунмалыдыр.

Мүсабигәдә орта мәктәб мүәллимләри, һабелә методистләр иштирак едә биләрләр.

Материаллар Чәмијјәтин јерли шө'бәләри тәрәфиндән Республика мүсабигә комиссијасына тәгдим олунмалы вә бу үнвана көндәрилмәлидир: Бакы шәһәри, Коммунист күчәси, 11-13, 5-чи мәртәбә, Азәрбајчан ССР Педагожи Чәмијјәтин Рәјасәт һеј'әти, «Мүсабигә комиссијасына».

Мәгаләләр макинада јазылмыш ики нүсхәдән ибарәт тәгдим едилмәли вә һәчми 12—15 сәһифәдән артыг олмамалыдыр.

Мүсабигә үчүн ашағыдакы мүкафатлар мүәјјән едилир:

1. Биринчи мүкафат 150 манат;
2. Икинчи мүкафат 100 манат;
3. Үчүнчү мүкафат 50 манат.

Мүнсифләр һеј'әти тәрәфиндән мүкафата лајиг көрүлән мәгаләләр «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә чап олуначаг.

Мүсабигәдән кечмәјән, лакин фәргләнән мәгаләләрин дә мәчмуәдә нәшр едилмәси нәзәрдә тутулачаг.

Мүсабигәјә 1979-чу илин апрелиндә јекун вурулачаг.

Азәрбајчан ССР Педагожи Чәмијјәти

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

25 гәпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 4

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1978

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner